

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

Є. П. Корогодова, В. О. Чернієнко

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ: БУДДИЗМ ТА ІСЛАМ

Навчальний посібник
до самостійної роботи

Харків "ХАІ" 2006

ББК ЭЗ я73

Світові релігії: буддизм та іслам / Є. П. Корогодова, В. О. Чернієнко. – Навч. посібник до самостійної роботи. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т "Харк. авіац. ін-т", 2006. – 75 с.

Розглянуто питання генезису, сутності, світоглядних основ, культу й обрядовості світових релігій – буддизму й ісламу. Проаналізовано культурні особливості даних конфесій, еволюцію діалогічних претензій, здатність до модернізації. Акцентується увага на законі обмирщення релігійної ідеології.

Для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 28 назв

Рецензенти: д-р філос. наук, проф. О. Г. Данільян,
канд. філос. наук, доц. С.В. Качурова

© Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут", 2006 р.

ВСТУП

Релігієзнавство приділяє особливу увагу *світовим релігіям*. Виділяють три таких релігії – буддизм, християнство й іслам.

Позначимо головні ознаки світових релігій:

– ці релігії зародилися в епохи великих соціокультурних переломів, що характеризуються кризисністю в різних сферах громадського життя (наприклад, економічній, політичній, територіальній, культурній, військовій і т.д.), серед яких "світоглядна криза" та її адекватне розв'язання відіграють свою особливу історично прогресивну роль;

– на початковому етапі ці релігії виступають як світогляд знедолених шарів суспільства;

– проповіді цих релігій звернені до всіх людей, як рівних перед Абсолютом-Богом (буддизм: рівність у стражданні; християнство: рівність у гріху; іслам: рівність у покірності) і таких, що потребують порятунку (актуалізація райського загробного життя);

– для порятунку в рамках цих релігій потрібно зробити моральний подвиг – додержуватися абсолютної (божественної) моралі;

– згодом ці релігії широко поширюються по земній кулі й особливо впливають на хід світової історії.

Світові релігії існують століття і тисячоліття й у цьому сенсі є вже традиційними. Світоглядна криза перехідної епохи постмодерну (витрати глобальної капіталізації суспільних відносин) спровокувала релігійні інновації, спрямовані на підриг довіри до світових релігій. Нетрадиційні та "нові релігії" протистоять світовим, іноді абсолютно. Зіткнення релігійних ідеологій вимагає теоретичного осмислення можливості їхнього діалогу.

Мета цього навчального посібника – дати знання про світові релігії (буддизм та іслам) як світогляд, форми суспільної й індивідуальної свідомості, як соціальне та культурне явища, що активно функціонують; досягти засвоєння студентами соціокультурно-історичного значення, функцій і ролі цих релігійних феноменів; показати закономірності генезису і становлення конкретно-історичних форм цих релігійних ідеологій; виховати вміння застосовувати отримані знання для аналізу різних соціальних явищ; допомогти утвердженню гуманізму в суспільстві й духовному розвитку особистості; дати можливість світоглядного вибору, що дозволяє молодим людям зорієнтуватися в сучасній складній соціокультурній обстановці.

Розділ навчального посібника "Буддизм" підготував В.О.Чернієнко, розділ "Іслам" – Є.П.Корогорова.

ТЕМА: "БУДДИЗМ"

Розглянута тема присвячена найдревнішій зі світових релігій - буддизму. Буддизм у сучасному світі розповсюджений досить широко. Основне число його послідовників живе в країнах Центральної, Південної, Південно-Східної та Східної Азії. У Росії буддизм традиційно сповідають жителі Бурятії, Калмикії, Туви. З кінця ХІХ - початку ХХ століття буддизм поширюється в США і країнах Європи. В даний час в Україні зареєстровано більш 30 буддійських громад. За сучасними оцінками, у світі сьогодні нараховується понад 700 млн. буддистів.

Основні поняття й імена

А) Веди, брахманізм, Тріпітака, Віная-пітака, Сутта-пітака, Абхидхарма-пітака, дхарма, сангха, «Чотири шляхетні Істини», «Шляхетний Восьмеричний Шлях», сансара, карма, нирвана, хінаяна, махаяна, ваджраяна, биккху, архат, бодхисатва, лама, тантризм, Майтрейя, Адибудда, Амитабха, ламаїзм, чань-буддизм, дзен-буддизм, Далай-лама, дацан, хубілган, Ганджур, Данджур, медитація, сатори, ступа, хурде;

Б) Сиддхартха Гаутама, Будда, Будда Шакьямуні, Ашока, Дзонкаба, Васубандху, Нагарджуна, Бодхидхарма.

Логіка викладання

1. Генезис і становлення буддизму.
2. Світоглядні, віровчительні та культові основи буддизму.
3. Основні напрямки: хінаяна, махаяна, ваджраяна.
4. Тіпітака – священні книги буддизму.
5. Філософія буддизму.
6. Буддизм у сучасному світі.

1. Генезис і становлення буддизму

Буддизм виник у VI столітті до н.е. в Індії. У той час на території Древньої Індії існувала безліч невеликих держав. У Північно-Східній Індії, звідки бере своє походження буддизм, їх було шістнадцять. Вони ворогували між собою за першість, захоплювали території один одного, і до кінця V ст. до н.е. багато хто з них були поглинені державами, що набирали могутності, Магадха і Кошала.

Науковий аналіз особливостей індійського суспільства того часу дозволяє виявити соціально-економічні й ідейні передумови виникнення буддизму:

– розкладання родоплемінних відносин (історичне зняття відносин особистої залежності) й виникнення товарно-грошових (речових, абстрактних і відчужених форм суспільних відносин), поділ праці, що поглиблюється (відділення розумової праці від фізичної), виникнення класового рабовласницького суспільства, становлення державності, нескінченні війни між містами-державами за лідерство, величезні податки, лихварство, вимагання приводили до важких страждань простих людей; страждання, нестатки, страх і непевність у завтрашньому дні сприймалися як основний закон буття, як непорушна сутність всякого існування; у масовій свідомості буття і страждання ототожнювалися; вихід із "земного глухого кута" народні маси шукали в ілюзорних ідеях релігії, а найчастіше й в ілюзорних ідеях філософії;

– колишні племінні релігії перестали відповідати новим суспільним умовам; пануюча в цей час релігія брахманізму (древньоіндійська релігія, що виникла на початку I тис. до н.е.) давала релігійне обґрунтування соціальній нерівності, виправдувала строгий кастовий розподіл і обіцяла надприродний порятунок тільки "двічі народженим" (кастам: брахманів-жреців, кшатріїв-воїнів і вайш'їв-землеробців і торговців), але не касті шудр-слугам і тим більше не так званим недоторканим – людям поза суспільством; буддизм поряд з іншими альтернативами брахманізму обіцяв релігійний порятунок усім без винятку – буддизм уперше звернувся до людини не як до представника якого-небудь роду, клану, племені, стану, віку і статі, а як до особистості;

– ідейним джерелом раннього буддизму були погляди брахманізму та філософських систем, а саме: вчення про дхарму (соціальний обов'язок), вчення про сансару (перевтілення душі), вчення про карму (відплата за адекватне слідування дхармі); буддизм змістовно розвинув ці ідеї в нових соціально-політичних й економічних умовах.

Засновником буддизму був Гаутама Сиддхартха (623-544 рр. до н.е.) – син правителя маленької держави Магадха на півночі Індії. Відповідно до переказу, чудесне зачаття й народження принца супроводжувалося численними чудесами, що вказувало на його харизматичну вибраність. Більше того, хлопчик народився з тридцятьма двома ознаками "великого мужа" (золотава шкіра, широкі п'яти, довгі пальці рук, довгі мочки вух, знак Дхарми на ступні і т.п.).

Народження Будди в родині царя було його останнім народженням. До цього, відповідно до легенд, майбутній Будда перероджувався 550 разів (83 рази був святим, 58 – царем, 24 – ченцем, 18 – мавпою, 13 – торговцем, 12 – куркою, 8 – гусаком, 6 – слоном, крім того, рибою, пацюком, теслею, ковалем, жабою, зайцем і т.п.).

Повнолітнім Сиддхартха женився, мав сина, жив у достатках, не відаючи страждання, але, зустрівши одного разу старого прокаженого-хворого, похоронну процесію, аскета-пустельника, принц усвідомив і цю крайність життя. У 29 років принц таємно залишає палац і стає жєбручим аскетом-пустельником, що прагне перебороти джерело страждань: нестатки, хвороби, дряхлість і смерть.

У віці 35 років у процесі тривалої медитації Гаутама був осінений "абсолютним знанням" – методом праведного, правильного життя. Правильний метод переборює крайності: задоволення і страждання. Правильний метод – так званий серединний шлях – переборює занепокоєння душі, веде до вдосконалювання, спокою і просвітлення духу. З цього моменту Сиддхартха стає Буддою, тобто просвітленим. Будда проповідував своє вчення 45 років. Пішов із життя в 80 років. Світоглядні підстави розвинутого вчення Будди стали фундаментом першої світової релігії.

Будда не залишив духовного спадкоємця. Між членами сангхи (чернечої громади буддистів) виникли розбіжності з приводу трактування принципів первісного буддизму: ряд ченців боролися за "обмирщення" буддизму – скасування твердих правил порядку, інші ченці наполягали на їхньому збереженні.

З метою примирення тих, хто сперечається, в історії буддизму прийняті обидві версії. Що ж стосується розбіжностей між різними школами раннього буддизму, то майже всі вони пов'язані з трактуванням релігійно-міфічних і філософських проблем відношення людини до світу, як це і властиво кожному історичному типу світогляду.

Спочатку буддизм розвивався енергійно. У III столітті до н.е. складається єдина буддійська громада – сангха. Спочатку в сангху приймали всіх бажаючих. Потім не стали приймати рабів, солдатів, злочинців, боржників.

Важливу роль у становленні буддизму відіграв правитель найбільшої держави Індії, представник династії Маур'їв Ашока. Час його правління (III ст. до н.е.) вважається "золотим століттям" в історії буддизму: у цей час буддизм уже являв собою сформовану релігію зі своєю оформленою общинною організацією, догматикою, традицією; при Ашоці буддизм перетворюється на свого роду державну релігію. Ашока, підтримуючи цю релігію, пропагував її і за межами Індії. Місіонерська діяльність при Ашоці поклала початок становленню буддизму як світової релігії й експансії її за межі Індії.

Поряд із віровченням розвиваються буддійські ритуали і мистецтво. Багаті фінансують будівництво меморіальних споруд – ступ (місце збереження останків Будди й інших буддійських реліквій). Навколо ступ складається особливий культ, до них відбуваються паломництва.

Після смерті царя Ашоки і воцаріння династії Шунгів, що підтримувала брахманізм, центр буддизму переміщується на Шрі-Ланку. До початку нової ери буддизм поширює вплив на всю Індію, а в часи династії Сатаваханів поширюється в Центральній Азії. В епоху правління другого після Ашоки відомого заступника буддизму Канішки (I-II ст.) вплив цієї релігії простягається від північних границь Індії до Центральної Азії.

З початку нової ери буддизм розповсюджений досить широко. З I ст. буддизм з'явився в Китаї, з II ст. – в Індокитаї, з IV ст. – у Кореї, з VI ст. – у Японії, з VII ст. – у Тибеті, з XII ст. – у Монголії. Разом з буддійськими доктринами і релігійною практикою індійські буддисти приносять у різні культури і досягнення індійської медицини, астрономії, астрології, мистецтва і т.д. У кожному регіоні розвивалися своя автохтонна буддійська символіка і буддійські обряди: шанування святих місць, календарні свята, обряди життєвого циклу, такі, що підживлюються місцевими традиціями. Тут буддизм змінив багато традицій, ввійшов у плоть і кров цих народів, став частиною їхнього повсякденного життя.

Буддійські монастирі в епоху розквіту буддизму (з II по IX ст.) були центрами освіти, вченості й мистецтва. Деякі монастирі стали свого роду університетами Азії того часу. Добробут монастирів обумовлювався діяльністю багатих заступників.

До XIII століття буддизм в Індії практично зникає, витіснений індуїзмом, що оновився і зміцнив свої позиції, – модифікованим брахманізмом. Мусульманські завоювання Індії завершили розгром цієї ослабілої на своїй батьківщині релігії. Однак до цього часу буддизм уже поширився у великих регіонах Азії.

2. Світоглядні, віровчительні й культові основи буддизму

Основи світогляду, віровчення та культу буддизму викладені в канонічному збірнику Тіпітака (із санскр. – три кошики) – середина III ст. до н.е. Тіпітака (Священне писання) і складається з 29 томів. Загальний її обсяг – до 10 тис. сторінок. Весь канон підрозділяється на три частини – пітаки:

- Віная-пітака (дисциплінарні правила поведінки й спосіб життя ченців);
- Сутта-пітака (етико-практична доктрина буддизму);
- Абхидхарма-пітака (метафізика буддизму, тобто спекулятивно-схоластичне тлумачення світоглядних основ буддизму).

Головні елементи світоглядної і віровчительної догматики буддизму:

- вчення про сансару (мандри) – природний світ безупинних становлень і руйнувань; мінливість цього чуттєво сприйманого світу є

його основною властивістю; зміна сансари є наслідком нескінченного руху дхарм – елементів істинного-сущого, тобто надприродного буття; різні комбінації цих дхарм створюють усе різноманіття явищ сансари; істоти сансари – боги, асури (не боги, але за силою дорівнюють богам), люди, тварини, прета (душі померлих людей) і мешканці пекла;

– вчення про нірвану (угасання, заспокоєння) – вчення про надбуття, вчення про істинне-суще, що знаходиться в стані вічного спокою, у протигагу сансарі – світу змін; нірвана – вища мета істинного буддиста;

– вчення про переродження (не плутати з трансміграцією: інкарнацією і реінкарнацією брахманізму – вселенням і переселенням незмінної душі); згідно з буддизмом, душа та будь-який об'єкт сансари – це визначена комбінація дхарм; смерть, руйнування об'єкта сансари – це момент розпаду дхарм; після розпаду однієї комбінації дхарм утвориться нове сполучення дхарм; згідно з буддизмом, існування, життя – це ланцюг нескінченних перероджень, причому в цих перенародженнях є відома наступність; форма нового переродження визначається кармою;

– вчення про карму буддизм, як відомо, сприйняв із брахманізму, але дав йому новий зміст; ставши людиною, жива істота сансари одержує можливість перервати ланцюг перероджень і перейти із сансари в нірвану; хоча "карма-як-закон відплати" визначає нову форму переродження, однак людина своїми благими, праведними діяннями може вплинути на цей закон у вигідному для себе напрямку – перехід у нірвану, тобто людина має волю вибору;

– вчення про можливість припинення страждання – чотири "шляхетних істини" Будди (всяке буття є страждання, оскільки всяке існування є занепад; причина страждання – жага життя; страждань можна уникнути; метод порятунку – так званий серединний чи "восьмеричний шлях");

– "восьмеричний шлях": праведні погляди, тобто погляди, основані на "шляхетних істинах"; праведні спрямування, тобто готовність до подвигу в ім'я істини; праведна мова, тобто доброзичлива, щира, правдива; праведна поведінка, тобто неспричинення зла; праведне життя, тобто мирна, чесна, чиста; праведна ретельність, тобто самовиховання і самовладання; праведна увага, тобто активна пильність свідомості; праведне самозаглиблення, тобто вірні методи споглядання і медитації;

– вчення про богів: немає явно виявленого Бога-Творця; буддизм визнає існування безлічі богів; буддійські боги обмежені у своїх якостях і можливостях – знаходяться в ланцюзі перероджень сансари;

– у профанних напрямках буддизму (махаяні та ваджраяні) увага приділяється міркуванням над сутністю "трьох тіл Будди" (трикая) – трьох проявів буття: дхармакая ("тіло закону" – абсолютний аспект

буття, надбуття), самбхогокая ("тіло блаженства" – комунікативний аспект буття), нірманакая ("тіло форми" – емпіричний, почуттєвий аспект буття) – тут, очевидно, проявився той же мотив християнської "Тройці" (Бог-Батько, Бог-Дух Святий, Бог-Син) як перехідний ступінь від політеїзму до монотеїзму.

Центр ваги буддійського вчення лежить у моральній сфері, у нормах поведінки людини. За допомогою праведних вчинків тут гарантується релігійний порятунок. Моральні заповіді буддизму мають переважно негативний, заборонний характер. Для тих, хто хоче досягти досконалості (стати буддою), справа доходить до крайностей, наприклад: заборона вбивства доводиться до того, що не можна умертвляти навіть малюсіньких комах, тому не можна пити з чаші непроціджену воду, не можна займатися землеробством і т.д.; заборона порушення подружньої невірності розширюється до вимоги повної цнотливості (целібат); заборона брати чужу власність замінюється вимогою відмовлення від усякої власності взагалі.

Одна з важливих заповідей буддизму – любов і милосердя до всіх живих істот. Буддизм наказує при цьому не розрізняти їх і відноситися з однаковою доброзичливістю до добрих і злих, до людей і тварин. Особлива, виняткова прихильність до якої-небудь окремої людини рішуче засуджується. Буддійська "любов" до живих істот – це не активна і діяльна любов, а скоріше пасивно доброзичливий настрій, непротивлення злу, прощення образ. Скоріше така "любов" і не любов зовсім (любов – це безкорисливе прагнення до об'єкта жадоби). Коханням, очевидно, не можна назвати навіть відношення, прагнення буддиста до нірвани. Метою кожного ортодоксального буддиста є, зрештою, елімінація сансари-буття як джерела страждань за суттю, знищення життя. І тут експлікується парадоксальність буддійського методу, недостатня усвідомленість поведінки.

Говорячи про культовий бік буддизму, необхідно підкреслити той факт, що він (буддизм) перетерпів за свою багатовікову історію значні зміни. Основними об'єктами культового шанування є зображення та реліквії. У буддизмі вони кваліфікуються за такими ознаками: мощі святих і насамперед самого Будди; речі, як вважається, що належали їм. Велике поширення одержало шанування тих населених пунктів, окремих споруд, гаїв, дерев, що пов'язані з біографією Будди та його учнів.

Культ мощей досяг у буддизмі величезного масштабу. За переказом, останки Будди після його похоронного спалення стали об'єктом запеклих суперечок між претендентами на їхнє володіння. Усі мощі були поміщені в численні ступи. Шановані місця ставали об'єктами паломництва, серед яких виділилися чотири: де народився Будда (Канілавасту), де він прозрів (Гайя), місце його першої проповіді (Бенарес) і місце нірвани (Кунінагара).

Буддизм відмовився від складної брахманістської обрядовості, значно спростив культ, виступив проти жертвоприносин. Найдревнішим обрядом буддизму були упосата – молитовні збори членів чернечої громади. Буддійська чернеча громада веде свою історію від перших учнів Будди. Тільки порвавши зі своїми звичними інтересами і зв'язками, ставши аскетом, жебраком, найчастіше бродячим ченцем, можна було одержати можливість досягти нірвани.

Відповідно до канонічної літератури, Будда встановив у чернечій організації порядок, зразком якого служила сільська громада – сангха. Так же стали називатися і продовжують називатися сьогодні в буддійських країнах чернеча громада і буддійське духівництво в цілому.

Своїх послідовників буддизм залучає тим, що не вимагає корінного ламання їхнього способу життя і звичок, у тому числі і відмови від місцевих вірувань. Буддист може одночасно сповідати "місцеву" релігію, саме тому досить складно установити загальне число послідовників буддизму. В даний час буддійських ченців (біккху) і черниць (біккхуні) нараховується близько мільйона, а от число мирян (рядових буддистів) установити досить важко.

У буддизмі на відміну, наприклад, від християнства немає церкви, але є сангха. Це своєрідне духовне братерство, що допомагає в просуванні по буддійському шляху. Громада пропонує своїм членам досить тверду дисципліну (віная) і керівництво досвідчених наставників. Сангхою можна назвати як місцеву громаду, так і всіх буддійських ченців у світі. Миряни подають ченцям; ченці вчать мирян правильному шляху порятунку.

Мирянин може стати ченцем на невизначений термін, однак більшість таких неофітів стають ченцями на все життя. Твердих правил для вступу в сангху немає. Люди різної статі, будь-якої національності, раси, касты можуть стати членами сангхи. Виключення складають лише "небезпечні" для сангхи люди: психічно хворі, заразні, боржники, злочинці і військовослужбовці. Членом громади можна стати з шести років, а ченцем – із двадцяти років. Обряд посвяти в ченці простий – майбутній чернець вимовляє фразу: "Я шукаю порятунку в Будді, я шукаю порятунку в дхармі, я шукаю порятунку в сангхі!".

Чернече життя строго регламентується масою правил і обітниць. Ставши ченцем, неофіт повинний дотримуватися 227 розпоряджень; більш "продвинуті" на чернечому шляху порятунку дотримуються і більшої кількості обмежень.

Власністю ченця може бути його чаша для збору милостинь і простий одяг жовтого кольору (жовтий колір був в Індії привласнений нижчим, "нечистим" кастам). Але не всі послідовники Будди погоджувалися на чернечий спосіб життя. Такі мирські прихильники буддизму – упасака (жінки – упасіка), тобто "шанувальники", повинні

були дотримуватися тільки мінімальних п'яти заборон (відмови від убивства, злодійства, неправди, алкоголю, перелюбства) і до того ж робити пожертвування на користь чернечої громади. Буддійське віровчення не тільки допускає існування таких мирян, але й вони навіть необхідні для буддійських громад, тому що інакше громадам нічим було б жити – адже ченці не працюють, а годуються тільки милостинею.

Необхідно пам'ятати, що наведені вище світоглядні, віровчительні й культові основи буддизму є лише абстракції. Життя багатше, конкретніше теорії. Розмаїтість буддійської практики – тому підтвердження. Очевидно, лише безпосереднє спілкування з культурами, що сповідують ту чи іншу форму буддизму, дозволяє сформувати адекватні уявлення про можливості цього світогляду.

3. Основні напрямки: хінаяна, махаяна, ваджраяна

Буддизм був і залишається релігією, що набуває різних форм залежно від того, де він поширюється. Така здатність гармонійно вписуватися в навколишній культурний ландшафт виділяє буддизм серед світових релігій (християнства й ісламу). Очевидно, буддизм більше інших релігій здатний до світоглядних компромісів. Здатність до адаптації в різних культурних середовищах дозволила буддизму увібрати в себе величезну кількість автохтонних (місцевих) вірувань, культів, народних обрядів, ідеологій, літературних і художніх традицій.

Буддизм не являє собою єдиного цілого. Вже в перші століття свого існування він розділився на 18 напрямків-шкіл, розбіжності між якими викликали необхідність скликання соборів – з III століття до н.е. по II століття н.е. Варто особливо підкреслити, що школи в буддизмі не є сектами. Точно кажучи, у буддизмі немає поняття єресі. Всі течії та напрямки так чи інакше розділяють загальні положення цієї релігії й мають право на рівноправне існування. Однак традиційно самі буддисти визнають існування таких головних напрямків: Хінаяна, Махаяна, Ваджраяна.

1. *Хінаяна* (мала колісниця, чи вузький шлях порятунку) – це найдревніша форма аскетичного, чернечого буддизму. В даний час вона поширена в країнах Південної і Південно-Східної Азії (В'єтнам, Камбоджа, Тайланд, Шрі-Ланка й ін.), тому її називають "південним буддизмом". Як особливий напрямок у буддизмі хінаяна оформилася в остаточному вигляді до I століття до н.е. Слово "хінаяна" не самоназва напрямку, цим словом прихильники махаяни позначали ті буддійські школи, учення яких їм здавалися обмеженими (тобто заперечують універсальний порятунок; у хінаяні рятуються лише гідні – ті, що йдуть "восьмеричним шляхом"). У цьому сенсі буддизм у формі хінаяни ніколи не став би світовою релігією.

Історично хінаяна містила в собі ряд найбільш впливових шкіл: Тхераваду, Сарваствіваду, Махасангхіку, Вайбхашіку і Саутрантіку. Найбільш аскетично-ортодоксальною виступила тхеравада. Традиційно терміни "тхеравада" і "хінаяна" ототожнюються. Інші школи, особливо махасангхіка, були більш помірні у віровченні й культурі.

Хінаяна (тхеравада) – це справжній, первісний буддизм, як вважають самі хінаянисти (тхеравадини). Для тхеравадинів ченці всіх інших шкіл перестали бути частиною сангхи, оскільки відхилилися від вихідного буддизму. В свою чергу, прихильники інших напрямків і шкіл буддизму стверджують, що саме їхнє розуміння вчення Будди є споконвічно правильним.

Будда у своїх бесідах приділяв головну увагу практичним питанням рятування від страждань і не зупинявся на філософських проблемах. Будда думав, що коли людина зазнає страждання, обговорювати абстрактні питання – марна втрата часу. Однак традиція відзначає, що Будда ніколи не уникав суперечок з найсложніших філософських питань із представниками інших поглядів і завжди заохочував своїх учнів не приймати слова кого-небудь на віру, але самостійно дошукуватися істини. Величезне значення для наступної філософської традиції буддизму мав знаменитий трактат "Абхідхарамакоша" Васубандху.

Особливості віровчення хінаяни можна звести до такого положення:

- у цьому напрямку буддизму відсутній Абсолют-як-Бог-як-Персона;

- Будда – не божество, не надприродна істота, а видатна людина, першовчитель шляхетного шляху порятунку; він знайшов нирвану й у світі більше ніяк не є присутнім; Будда – не бог, а ідеал, до якого необхідно прямувати;

- досягти "нірванного", просвітленого стану Будди, тобто повного відриву від феноменального світу сансари, зможуть лише ті, хто послідовно йде "восьмеричним шляхом", хто відмовився від мирського життя, від мирської соціальної активності, тобто хто став ченцем і живе в монастирі (у розвинутих релігіях чернецтво завжди виступало кращою формою порятунку);

- нирвана досягається індивідуальними, власними зусиллями ченця; чернець вважається потенційним буддою.

Первинним осередком буддійського чернечого інституту виступає сангха, членами якої є ченці чи черниці, що живуть за єдиними правилами Віная-пітаки. Жіночих монастирів мало. Членом громади можна стати з шести років, а ченцем – з двадцяти років. Ченці нерідко живуть на милостині мирян.

Первісний буддизм не містив твердих правил поведінки людини на шляху до нирвани. Сенс "серединного" методу порятунку Будди в

тому і полягає, що ані комфорт, ані дискомфорт не повинні відволікати людину від пошуків і знаходження Просвітлення. Взаємозв'язки мирян із ченцями в ранні часи були більш демократичними, ніж пізніше. Школа тхеравадинів розробила звід дисциплінарних правил, спрямованих проти занадто особистого характеру зв'язків між ченцями та мирянами. Відбувається відносно відокремлення сангхи. Однак ченцям не слід було надто підкреслювати й аскетизм. Головне для тхеравадина – зміцнення єдності сангхи, як запоруки власного порятунку.

У хінаяні відносно проста обрядовість. Усі форми культу мають сенс лише як меморіальні акти, мета яких – віддання поваги пам'яті вчителя – Будди – і спогад про нього як про приклад для наслідування. Паранормальні феномени, що супроводжують чернечий шлях, тут визнаються й уважно "фіксуються" і "вивчаються". Особливе значення в хінаяні (як і в інших напрямках буддизму) має культ реліквій, що зберігаються в ступах.

Вважається, що наявність у ступі реліквій додає їй священного життя. Реліквії являють собою не тільки тіло Будди, але і його вчення. Під час поклоніння реліквіям свідомість буддиста повинна прилучатися саме до Вчення. Але ступа – це ще і модель світобудови. Вона несе символи першостихій та елементів. Ступа нагадує гору, традиційний об'єкт релігійного поклоніння буддистів. Очевидно, ступа-гора в буддистів – це один із варіантів універсальної моделі Всесвіту, так званого Світового Дерева, мотив якого наука знаходить у всіх народів (тому, треба думати, ще одним, глибоко шанованим предметом культу у всіх буддистів є "дерево Бодхи" – дерево Просвітлення, під яким медитував Будда). Особливості форми ступи в кожній країні визначаються місцевими традиціями, але в плані вона обов'язково кругла чи квадратна. Найменші ступи легко містяться на долоні – їхня висота складає кілька сантиметрів. Великі ступи досягають багатьох десятків метрів у висоту.

За сучасними оцінками прихильники хінаяни складають 124 млн. чоловік (38% усіх буддистів). Хінаяни становлять більшість населення у Таїланді, М'янмі, Шрі-Ланці, Камбоджі, Лаосі. Є вони також і в Індії, Бангладеш, В'єтнамі, Китаї.

У Таїланді хінаяна є державною релігією. У столиці цієї країни – Бангкоці знаходиться штаб-квартира найбільшої буддистської міжнародної організації – Всесвітнього братерства буддистів. У Таїланді діють дві основні школи ранньої хінаяни: Маханікай і Тхаммаютнікай. Перша численна, друга впливова і має елітарний (суворий) характер.

У М'янмі хінаяна також одержала державну підтримку. У країні діє дев'ять автохтонних шкіл, з яких найбільш відомі Судхамма, Шwegon, Дваранікай, Раманн.

У Шрі-Ланці хінаяну сповідає переважна більшість основних народів країни – сингалів. Тут існує три школи: Сіамнікая, Амарапуранікая, Раманніянікая. Перша школа має найбільше число прихильників сіамського походження, дві інші – бірманського.

У Камбоджі в ході так званої "культурної революції" буддизм був практично знищений. Однак із падінням тоталітарного режиму і подальшою демократизацією суспільних відносин у 1989 р. буддизм був оголошений державною релігією. У Камбоджі діють ті ж школи хінаяни, що й у Таїланді: Маханікай і Тхаммаютнікай. Ці ж школи одержали поширення й у Лаосі.

В Індії хінаяна одержала визначене поширення (головним чином серед колишніх недоторканих) у штатах Махараштра, Мадхья-Прадеш, а також у деяких штатах Південної Індії.

У Бангладеш хінаяна поширена серед таких народів, як чакма, моґх і мру. У В'єтнамі хінаянистами є кхмери, що проживають у цій країні.

2. *Махаяна* – велика колісниця чи широкий шлях порятунку. Махаяна широко поширена в Центральній і Північній Азії, а також на Далекому Сході – у Китаї, Кореї, Японії та В'єтнамі. Саме тому цю форму буддизму часто називають "північним буддизмом". Історично махаяна виникла з однієї з ранніх шкіл первісного буддизму – Махасанґхіки ("великої громади"), послідовники якої спростили процес вступу в громаду, зм'якшили деякі суворі чернечі заборони.

Протягом тривалого часу махаяна і хінаяна існували по всій Індії, часто в тих самих монастирях. Але потім, особливо після підтримки царя Канішки, затвердилася перша, а хінаяна (тхеравада) була витиснута на Шрі-Ланку й в інші країни Південної Азії. Завдяки доступності й відкритості до різних традиційних форм віросповідань саме буддизм махаяни став світовою релігією.

Оформився цей напрямок на четвертому буддійському соборі, скликаному на рубежі I-II ст. у Кашмірі. Основні положення махаяни прагнули підкріпити дві релігійно-філософські школи: Йогачари і Мадхьяміки. Видатними представниками мадхьяміків були Нагарджуна (II ст.) і Арьядева (V ст.), йогачарів – Асанга і Васубандху (V ст.).

Махаяна надає можливість порятунку не тільки ченцям, але й всім віруючим. Будь-який мирянин може досягти нірвани. При цьому він може не іти зі світу, а дотримуватися відносно спрощеного етичного кодексу поведінки. Він зводиться до дотримання п'яти заповідей: стримування від убивства, злодійства, перелюбства, неправди, напоїв, що збуджують.

Народній масі релігія без віри в Бога чи богів недоступна. У махаяні Будда з учителя мудрості був перетворений на бога-рятівника, причому лише одним із багатьох автохтонних і неавтохтонних будд і богів. Пантеон буддизму поповнювався також за

рахунок власних святих – бодхисатв. Усього нараховується тисяча будд. Більше того, стати буддою в махаяні може в принципі кожний. Для досягнення цього необхідно накопичувати заслуги, тобто робити благі діяння, приносити користь іншим і примножити в такий спосіб свою позитивну карму. Найбільш шановані серед будд: Майтрея – будда прийдешнього світового порядку; Адібудда – первісний будда, творець світу; Амитабха – владика раю.

Найважливішою відмінністю махаяни від хінаяни є вчення про бодхисатв (із санскр. – той, чиєю сутністю є знання). Бодхисатва – це той, хто майже досяг нирвани, але через співчуття добровільно відмовився від неї, щоб допомогти іншим людям знайти шлях до порятунку. Він дає обітницю не вступати в нирвану доти, поки її не знайдуть усі живі істоти. Синонім махаяни – бодхисатваяна. Соціальна функція бодхисатви – уміння рятувати різні типи істот сансари, сприяти знищенню сансари.

Махаяністська доктрина містить також ідеї раю і пекла, визнає загальну загробну відплату. Тут вчення про рай і пекло мало на меті зробити буддійську релігію більш доступною розумінню мас, оскільки поняття нирвани через її абстрактність було важкосприйнятним.

У махаяні ченці – не тільки проповідники вчення, але і проміжний ступінь між віруючими та бодхисатвами. Це розвило й ускладнило культ і обрядовість. Замість чернечих орденів хінаяни стали будуватися храми, у релігійний ритуал були включені спів і танці під музику, що супроводжують пишні релігійні процесії.

Число прихильників махаяни визначити важко, оскільки в районах поширення північного буддизму існує явище поліконфесіоналізму. За оцінками на 2000 р. махаяністів нараховувалося близько 180 млн. чоловік, що складає близько 56% загальної чисельності буддистів. Махаяна переважає серед буддистів країн Східної Азії - Японії, Південної Кореї, Китаю, Тайваню, В'єтнаму.

В Японії махаяністи, за різними оцінками, складають 70-100 млн. чоловік (58-80% населення), при цьому переважна більшість із них разом із буддійськими виконують і синтоїстські обряди. Близько 60 традиційних шкіл махаяни об'єднані у Всеяпонській буддійській асоціації.

У Південній Кореї прихильники махаяни складають 12 млн. чоловік (28% населення). Тут існує 18 традиційних шкіл махаяни, наймасовіша з яких – Чоге, що поєднує більшість буддистів країни. Діє також нетрадиційна школа Вонбульге.

У Китаї до епохи "культурної революції" (50-80-ті роки ХХ ст.) нараховувалося близько 100 млн. махаяністів. У ході "культурної революції" багато буддійських монастирів були закриті, а ченці відправлені на "перевиховання". Наприкінці ХХ ст. у країні нараховувалося близько 22 млн. махаяністів.

На Тайвані, за різними оцінками, махаяну сповідають 5-9 млн. чоловік (25-45% населення). Переважають прихильники школи Чайхао, що включає в себе елементи даосизму та конфуціанства.

У В'єтнамі махаяну сповідають 34 млн. чоловік (51% населення).

Махаяністський буддизм розповсюджений також у великому числі країн, де живуть вихідці з Китаю, Японії й Кореї та їхніх нащадків, наприклад, у Малайзії, Сінгапуру, Індонезії, Брунеї, США.

3. *Ваджраяна* – алмазна колісниця (інші назви - мантраяна, тантраяна, сахаджаяна, буддійський тантризм). Ваджра, ваджр ("алмаз", "блискавка" – символ міцності, твердості й незнищеності; символ чоловічого начала) – дрюк, палиця, скіпетр – зброя Індри (у древньоіндійській міфології бог грому і блискавки, глава богів). Ваджр став символом незруйновності, неподільності, нетлінності стану Просвітлення. Як самостійна течія у буддизмі ваджраяна оформилася до середини першого тисячоліття нової ери в Індії.

В основі ваджраяни лежать ті ж буддійські принципи, на які спираються хінаяна й махаяна. Але на відміну від них ваджраяна робить натиск на ідею можливості досягти стану будди в теперішньому житті людини. Для цього буддист повинний разом із методами "шляху бодхисатви" займатися: визначеними йогічеськими вправами; спогляданням ідаму (божество-захисник – будь-який персонаж буддійського пантеону) і ототожненням самого себе з ним; медитацією; читанням мантр; практиками тантризму, магії, окультизму, алхімії. Саме тому ваджраяна, мантраяна, тантраяна – це синоніми в буддизмі. У ваджраяні розвинутий культ гуру (духовного наставника).

Відповідно до переказів, теорія і практика ваджраяни-тантраяни привнесені в сансару ззовні (з надбуття) напівміфічними персонажами ваджраяни, що мають особливі здібності – сиддхами. Термін "сиддха" означає "досягнення, успіх" і позначає як самі надздібності, так і людей, що їх мають. Серед цих здібностей – левітація, телепортація, телекінез, телепатія й інші так звані парапсихологічні здібності. Сиддхи припускають знаходження Просвітлення. Межею оволодіння сиддхами є можливість човникових переходів "нірвана-сансара".

Традиція оповідає, що "старі тантри" були отримані вісьма великими мастерами-сиддхами, серед яких головним є Падмасамбхава, що вважається проявом самого Будди. Інші тантри, що одержали назви "нових", привнесли в сансару і поширили 84 Махасиддх (Великих Сиддх) – Тілопа, Наропа, Сараха, Нагарджуна, Індрабхуті й ін.

Механізм одержання тантр, як правило, однотипний. Майбутні сиддхи були спочатку ченцями-вченими, що присвячували своє життя пошуку ефективних способів Просвітлення. Вирішальну роль тут відіграла "контактна ситуація" – зустріч із жіночими бодхисатвами –

дакинями. Після цього майбутній сиддха попадав у Чарівну країну – Одіяну, де й одержував Просвітлення і сиддхи.

Особливе місце у ваджраяні посідає проповідь Калачакри ("колесо часу") – вчення про ототожнення макрокосму (тобто Всесвіту) з мікрокосмом (тобто людиною). Згідно з Калачакрою, всі зовнішні явища і процеси взаємозалежні з тілом і психікою людини, тому, змінюючи себе в кращу сторону, людина змінює в кращу сторону і природний світ. З Калачакрою пов'язано уявлення про циклічність часу. За легендою, вчення Калачакри було викладено Буддою на прохання Сучандри – царя міфічної країни Шамбали. Відповідно до традиції, проповідь Калачакри була почата лише наприкінці X ст.

Вчення ваджраяни одержали поширення по всій Індії, але особливо вони розвивалися в двох областях – у північно-західній (Кашмірі й Оддіяні) і до південно-сходу від долини Гангу (Оріссі й території держави династії Палів). Звідси вони проникали в країни Центральної та Східної Азії. Подальше поширення вчення ваджраяни одержали насамперед у Тибеті й у країнах, що потрапили в сферу його культурного впливу. Крім Тибету ваджраяна збереглася й у Японії.

Доречно також зупинитися на двох досить значних напрямках буддизму: ламаїзмі та дзен-буддизмі.

Ламаїзм – з тиб. лама – найвищий. Ламаїзмом часто називають особливий напрямок у буддизмі, що являє собою синтез хінаяни, махаяни, ваджраяни і народних вірувань Тибету, Монголії, Бурятії, Калмикії, Туви.

Процес становлення ламаїзму почався в Тибеті, куди буддизм (при першому царі Дхарми – Сонгцен Гампо) у формах хінаяни, махаяни і ваджраяни проникнув з Індії в VII столітті одночасно зі створенням там першої єдиної держави. До кінця VIII століття (при другому царі Дхарми – Трисонг Децен) буддизм став державною релігією Тибету. І Сонгцен, і Трисонг запрошували в Тибет знаменитих проповідників буддизму, наприклад, Шантаракшиту, Падмасамбхаву. Довелося складати тибетський алфавіт і граматику, запрошувати перекладачів з Індії, Непалу, Кашміру, Китаю.

Трисонг спорудив безліч колон із написами про встановлення нового релігійного порядку. Три сини Трисонга також багато зробили для поширення буддизму в Тибеті. Однак у IX ст. цар Лангдарма почав гоніння на буддизм. Усього за п'ять років ранній буддизм у Центральному Тибеті був цілком винищений. Однак група ченців утекла в Східний Тибет і зберегла чернечу традицію.

Завершення процесу становлення ламаїзму пов'язано з пізнім поширенням буддизму в Тибеті, що почався в другій половині X ст. Феодална роздробленість, що наступила в цей період, сприяла виникненню безлічі ламаїстських шкіл (так званих червоношапочників), наприклад, Ньінгмапа, Каргьюпа, Кармапа,

Дугпа, Сакьяпа, Кадампа. Наприкінці XI - початку XV ст. у Тибеті утворилася найбільша ламаїстська школа Гелукпа (так звані жовтошапочники), заснована ченцем Цонгхапою (Цзонкавою). Почали поступово устанавлюватися нові форми культу – урочисті богослужіння, пишні церемонії та релігійні свята з уживанням музичних інструментів, дзвонів, хоругв і т.п.

У XVI столітті ламаїзм проникнув на територію Монголії, а в XVIII столітті одержав поширення в Бурятії, Калмикії й Туві.

Із середини XVII в. Тибетом стали правити Далай-Лама – верховні ієрархи: Панчен-Лама (втілення Будди-Амітаби) і Далай-Лама (втілення бодхисатви Авалокітешвари). Набула великого значення віра в богів-переродженців – хубілганів. Період правління Далай-Лам тривав аж до китайського вторгнення (середина XX ст.) у часи китайської "культурної революції". Лише до кінця XX ст. припинився геноцид тибетського народу, його культури та релігії. На рубежі XX-XXI ст. відбувається відродження тибетського буддизму – ламаїзму.

У Тибеті поряд з автохтонними релігіями збережені, представлені й активно практикуються при приматі махаяни хінаяна і ваджраяна. Тибетці слідують усім цим напрямкам одночасно, що власне й означає – сповідати ламаїзм.

Священне писання ламаїстів – Ганджур (одкровення, 108 томів) і Данджур (тлумачення, 225 томів) – має безумовну силу для духівництва й віруючих. Принципово не відрізняючи в основних догматах від інших профанних напрямків буддизму, ламаїзм має ряд особливостей, найважливішими з яких є такі:

- кожен віруючий повинний мати особистого духовного наставника – ламу; без допомоги лами мирянин не може самостійно осягти релігійне вчення і знайти шлях до порятунку; активне втручання в життя віруючого мирянина різко підвищило роль духівництва в суспільстві;

- головною чеснотою ламаїзм вважає беззаперечну покору ламам, хубілганам (переродженцям – живим богам) і світській владі;

- для ламаїзму характерно пишне богослужіння, нескінченна безліч побутових обрядів, магічних прийомів і заклинань, спрямованих проти злих духів;

- ламаїзм увів своєрідну "механізацію" молитви (наприклад, молитовні барабани: хурде).

Пантеон ламаїзму величезний. Дослідники дотепер не змогли підрахувати загальну кількість будд, бодхисатв, божеств, дхармапалів (захисників Учення) і архатів, шанованих у Тибеті. Установлено тільки, що загальне їхнє число перевищує три тисячі, і каталоги їхніх зображень займають багато томів. Тут немає протиріччя з "чистим", первісним буддизмом. За буддизмом, зміст свідомості не виводиться з об'єктивної реальності, а є лише "відображенням" самого себе в собі ж самому. Тому для буддиста всі божества являють собою лише

відображення його власного розуму, що відповідають різним його якостям й аспектам. Божества не існують об'єктивно, тобто самі по собі. Якість будь-якого образу (будь-якої форми елемента сансари чи нирвани: тварина, комаха, людина, будда, божество і т.д.), породженого розумом, є символом рівня Просвітлення адепта.

Великий розділ ламаїстського пантеону складають бодхисатви, що перебувають на десятих рівнях. Крім чоловічих бодхисатв існує ще безліч жіночих. Бодхисатви вищого рівня – цілком пробуджені істоти, не підвладні законам карми. Серед них традиційно виділяють трьох, називаючи часто тибетською "буддійською трійцею". Це – Авалокітешвара, Манджушри і Ваджрапані, що втілюють відповідно милосердя, мудрість і могутність усіх будд. Авалокітешвара вважається особливим захисником Тибету.

Коли говорять про буддизм у монголів, бурятів, калмиків і тувинців, то мають на увазі вигадливе змішання тибетського буддизму й автохтонних шаманських вірувань.

Дзен-буддизм – це одне з найцікавіших явищ не тільки у східній, але й у світовій релігійній традиції. Сповідается він у Китаї, Кореї, В'єтнамі, Японії. Приблизно з 10 млн. послідовників дзен-буддизму в усьому світі в Японії проживає близько 9 млн. У ХХ столітті дзен-буддизм з'явився в США і країнах Західної Європи.

Засновником дзен-буддизму вважається знаменитий ХХVIII патріарх індійського буддизму чернець Бодхидхарма (Закон Просвітлення), що прийшов у Китай з Індії в VI ст. і заснував там особливу школу буддизму – Чань-буддизм. Китайське "чань" (японське "дзен") – це модифікація санскритського "дх'яну", тобто зосередження, споглядання, медитація. Бодхидхарма вважав, що правильна медитація (метою не є "нірвана", а особливе "просвітлення"), здатна модифікувати тіло і дух людини.

Сильний вплив на чань-буддизм зробив китайський даосизм, у якого він (чань-буддизм) запозичав зневагу до дискурсивного (поняттєво-вербального) освоєння світу, переконання в тому, що істина невимовна в словах і її можна осягти лише шляхом внутрішнього осяяння, звільнивши свідомість від думки, дискурсії взагалі. Однак у протигагу даосистській споглядальності й недіянню (увей) послідовники чань сповідували активне, прикладне діяння (вей).

Чаньська традиція зазнала великого розколу у VII ст. Відповідно до традиції, джерелом розколу була суперечка між відомими майстрами чань-буддизму того часу Хуейнен і Шень-сю про механізм Просвітлення. Обидва визнавали, що Просвітлення досяжно ще в нинішньому житті, без додаткових перероджень. Однак Хуейнен стверджував раптовість цього феномена, а Шень-сю думав, що Просвітлення приходить поступово в процесі довгої чернечої практики. Утворилося дві школи: Північна (школа Шень-сю) і Південна (школа Хуейнен).

Практика поширення чань-буддизму показала, що принцип Південної школи – "досягти Просвітлення тут і зараз" (можливість злиття з Абсолютом безпосередньо в повсякденності без відходу в монастир) – виявився найбільш адекватним методом порятунку для різних шарів суспільства. Ліберальний підхід Південного чань-буддизму залучив до нього тисячі нових шанувальників. Залишаючись мирянином і займаючись будь-якою справою, можна настроїтися на потрібний лад і осягти абсолютну істину, тобто врятуватися. "Ченцями у світу" стають аристократи, чиновники, поети, художники, каліграфи, майстри бойових мистецтв і т. ін. – усі ті, хто цінує волю, спонтанність у думці і в дії.

Поступово склалося кілька десятків шкіл Південного чань-буддизму, серед яких п'ять так званих "великих": Гуйян, Лінцзи, Цаодун, Юньмень, Фаянь. Техніка раптового пробудження сутності Будди в різних школах різна, однак ці практики поєднує теза того, що надбуття (Нірвана, Порожнеча) не протистоїть буттю (сансарі) – вони рівноцінні, "розчинені" один в одному. У своїй повсякденності людина за допомогою розвитку інтуїції усвідомлює це і не страждає, що і є порятунком.

У Японію вчення чань проникло з Китаю вже в VIII-IX ст., а з XII ст. на Японських островах стали з'являтися дзенські школи. Для Японії це був час культурного перелому (міжусобиці, падіння авторитету імператорської влади і зміцнення влади сегунів (князів), появи військового стану самураїв). Дзен став популярним серед самураїв і перетворився на кілька сторіч у пануючу релігію. Тут по-своєму була поглиблена китайська буддійська традиція. Японська традиція дзен дуже вплинула на японську культуру в цілому і зокрема на розвиток таких видів мистецтв, як ікебана (аранжування квітів), тяною (чайна церемонія), садове мистецтво, різноманітні військові мистецтва (кендо, кемпо, дзюдо, айкідо й ін.). Дзен виділяє три школи: Риндзай-сю, Сото-сю, Обаку-сю.

Тут доречно відзначити деякі особливості ідеології чань (дзен):

- заперечення безлічі будд; єдиний Будда виступає як єдина надприродна сутність світу, дискурсивно непізнавана;
- визнання сутності Будди, "абсолютної істини" у кожній людині;
- особлива практика "миттєвого пробудження" – китайський термін "дун у" (япон. "саторі"), тобто раптове виявлення сутності Будди в індивідуальній перетвореній свідомості людини; саторі – це шлях модифікації особистості (за допомогою нетривіальних технік психосоматичного перенастроювання організму) для виконання екстремальних дій; свідомий контроль поступається місцем несвідомій регуляції поведінки людини, і потрібний результат досягається як би без зусиль.

Практичне досягнення "саторі", на думку авторитетних адептів дзен, може відбуватися самими різними способами, але завжди

визнається, що дискурсивне (тобто логічне, раціональне) пізнання абсолюту неможливо. Так, послідовники школи Сото-сю взагалі відмовляються від мови, порозуміваючись тільки знаками, за їхніми уявленнями в наслідування Будді. Школа Риндзай-сю основну увагу до психічної підготовки до саторі приділяє розробці й практичному застосуванню особливих текстів, які відрізняються алогічністю, абсурдністю, – так званих коанів, що у вигляді запитань не дозволяють дати розумову відповідь, задаються вчителем учню. "Істина" у необхідних відповідях повинна бути схоплена інтуїтивно (емоційно).

Дзен-буддизм тяжіє до крайнього індивідуалізму й ірраціоналізму, тому що віруючий покликаний усе життя прагнути до злиття з Абсолютом, що є вищою метою його існування. Ці риси дзен-буддизму, очевидно, обумовили його популярність у сучасному прозахідному світі. Модне захоплення дзен-буддизмом пояснюється також тим, що ця релігія не пред'являє віруючим яких-небудь складних вимог у відношенні обрядовості, обов'язкового виконання культових дій, ритуалів.

4. Тіпітака – священні книги буддизму

Буддійську релігійну літературу – одне з типових джерел релігійної віри – можна умовно розділити на дві частини:

1. Канонічна релігійна література (III-II ст. до н.е. і перші ст. н.е.): одкровення, що приписуються самому Будді, нібито повідомлені нащадкам його учнями; пояснення догматів, звичаїв і моральних вимог буддизму, розроблені древніми авторами.

2. Неканонічні релігійні добутки (II-III ст.) – різномовний коментар і розвиток основних ідей буддизму відповідно до поглядів і принципів основних напрямків і численних шкіл цієї релігії.

Канонічна література відома під палійською назвою Тіпітака (санскритське – Тріпітака), що означає "три кошики" (ранні тексти писалися на пальмових листах і, очевидно, зберігалися в кошиках):

– Віная-пітака ("кошик статуту": дисциплінарні правила поведінки і спосіб життя ченців);

– Сутта-пітака ("кошик повчань": етико-практична доктрина буддизму);

– Абхідхарма-пітака ("кошик чистого знання": метафізика буддизму, тобто спекулятивно-схоластичне тлумачення світоглядних основ буддизму).

Віная-пітака. Найбільш ранньою частиною Тріпітаки є Віная-пітака. Найчастіше вона підрозділяється на три розділи (Сутта-вібханга, Кхандхака і Парівара).

Сутта-вібханга містить перерахування і пояснення провин, чинених ченцями і черницями буддійської громади і наступних за ці провини покарань. Манера викладу дисциплінарних правил і способу

життя ченців – великі розповіді-проповіді начебто від імені самого Будди. За кожним правилом дано докладний розбір можливих варіантів провини, у тому числі в таких обставинах, що звільняють винного від покарання. Докладно прокоментовані тільки найважливіші провини, а інший масив правил (їх усього в різних варіантах 227-250) пояснюється досить лапідарно.

У Кхандхакі наведено історію розвитку сагхи, починаючи з моменту "прозріння" Гаутами. Тут докладно описуються основні церемонії й обряди в громаді, правила поведінки ченців у ході дня, порядок проведення традиційних зборів, поведінка громади при посусі й у період дощів, викроювання, шиття і фарбування чернечого одягу з пожертвованих мирянами матеріалів.

Паривара складена у формі запитань і відповідей, що коротко викладає деякі положення попередніх частин Віная-пітаки. Вважається, що Паривара включена в канон для полегшення запам'ятовування ченцями численних правил і заборон.

Сутта-пітака. Ця частина Тіпітаки складається з п'яти збірників (нікай) – Дігха-нікая, Маджхіма-нікая, Сам'ютта-нікая, Ангуттара-нікая, Кхуддака-нікая, – що викладають учення буддизму у формі притч і бесід, приписуваних Будді і його найближчим учням. Крім того, Сутта-пітака містить добутки різноманітних жанрів фольклору й літератури.

Дігха-нікая містить найважливіші положення буддизму, показує їхнє становлення в боротьбі з ворожими йому релігійними напрямками і школами, насамперед, із брахманізмом. Перевага буддизму над брахманізмом, вигоди від вступу в сангху доводиться у формі живої, повної конкретних подробиць розповіді. Гострій критиці піддається вчення про касти. Цей збірник є важливим джерелом знань про звичаї, що панували в Древній Індії, народних традиціях, напрямках релігійної думки. Однак лапідарна, найчастіше непослідовна, образно-алегорична форма викладу даного тексту викликала запеклі суперечки навколо їхнього змісту.

Маджхіма-нікая багато в чому повторює зміст Дігха-нікая, однак у ще більш лаконічній формі. Поява цих збірників обґрунтовується дослідниками різним трактуванням тих самих положень буддизму, але в рамках хінаяни і махаяни.

Сам'ютта-нікая й Ангуттара-нікая є збірниками повчань, розташованих у порядку, основаному на числовому принципі: три скарби порятунку, чотири "шляхетні істини", п'ять чеснот учня, вісім членів "шляхетного шляху порятунку", десять гріхів і десять чеснот і т.п.

Кхуддака-нікая – збірник коротких повчань – складається з п'ятнадцяти дуже різноманітних за своїм характером добутків, змістом яких, зокрема, є: звід основних положень буддизму про порятунок, короткі ліричні вірші на релігійні теми, співи ченців і черниць, розповіді

про численні переродження Будди, мораль буддизму, концепція тлінності буття.

Абхидхарма-пітака. Ця частина Тіпітаки складається із семи розділів, чому її іноді називають також Саттапакарана (Сім трактатів – Дхармасангани, Вібханга, Каттха-ваттху, Пуггала-паньятті, Дхату-каттха, Ямака, Паттхана). У трактатах Дхармасангани і Вібханга викладається буддійське тлумачення всього почуттєвого світу як породження свідомості самої людини за допомогою носіїв елементів психіки – дхарм; дхарми, на мить виявляючись з "невиявленого" (надбуття, небуття), дають у своїх комбінаціях ту ілюзію (майю), що називається суб'єктом, разом із усім тим, що він усвідомлює. Каттха-ваттху має полемічний характер і відображає ті суперечки, що йшли між буддійськими схоластами під час формування філософських обґрунтувань цієї релігії. Пуггала-паньятті присвячений тим ступеням чи категоріям станів, що жива істота повинна пройти на шляху до припинення хвилювання дхарм, тобто до небуття, нірвани, порятунку. Дхату-каттха розглядає ці ж питання, однак крізь призму психології. Ямака розглядає проблеми логіки, Паттхана – категорію причинності з релігійної точки зору.

Неканонічна література. До неканонічної літератури відносяться біографії Будди. Автори цих текстів спиралися на уривчасті біографічні відомості, почерпнуті з різних творів канонічної літератури. Ці відомості тісно переплітаються з вимислом, призначення якого – показати божественність Будди Гаутами. Найбільш відомі п'ять біографій: Махавасту, Лалітавістара, Буддхачаріта, Нідана-каттха, Абхінішкрамана-сутра. Кожне з перерахованих творів може бути названо біографією лише умовно. Ряд творів – Мілінда-паньха, Діпаванса, Махаванса й ін. – становлять значний інтерес, оскільки в них поряд з міфологічними сюжетами та легендами наведені й істотні історичні факти.

Подальший розвиток буддійської літератури, що йшов в основному у формі коментування канону, пов'язаний з іменами Буддхагхоши, Буддхадатти, Дхаммапали, Асанги, Васубандху, що жили й діяли в період розквіту буддизму в Північній Індії та на Цейлоні в IV-VIII ст.

5. Філософія буддизму

В історії буддійської філософії наука (див., наприклад, роботи Д.Т.Судзукі, М.Валлезера, К.Р.Девідс, О.О.Розенберга) встановлює три великих періоди: так званої чистої хінаяни та її розгалужень, тобто найдавніший буддизм; виникнення махаяни й боротьби її з хінаяною; перемоги та розквіту махаяни.

До найдавнішого періоду відноситься великий твір "Махавібхаша" і ряд більш коротких трактатів, на підставі яких можна дати ясне

уявлення про полеміку шкіл древнього схоластичного періоду буддизму.

Другий період починається близько початку нашої ери. На противагу вченням вайбхашиків і родинних з ними систем з'являються нові течії, критичні нападки і спроби нових формулювань; це період Нагарджуни й Ашвагхоши, що закінчується діяльністю Васубандху й Асанги. У цей час філософія хінаяни продовжує розвиватися і процвітати; вона досягає вищого розвитку в Сангхабхадри й у творах Васубандху в перший період його діяльності.

В Індії цей період ознаменований розквітом не тільки буддизму, але й брахманізму. У цей період співіснування всіляких філософських напрямків махаяна ще не має переваги над хінаяною, містицизм не переважає над раціоналізмом. Паралельно розробляється логіка в одних школах, у той час як інші поширюють чисто містичні вчення про споглядання.

Творцями догматичного фундаменту для третього періоду є Асанга і Васубандху, що перейшов від хінаяни до махаяни. Настає період перемоги махаяни, що, в свою чергу, починає розвиватися, дроблячись на школи.

Васубандху і його трактат "Абхідхармакоша" (збірник трактатів абхідхарми, чистого знання і супровідних його дхарм; "чисте знання" – те міркування, що спрямовано на дхарму "нірвана"), побудований на вченнях вайбхашиків і саутрантиків, посідають виняткове і центральне місце в історії філософської літератури пізньої хінаяни. Васубандху, що спочатку відкидав махаяну, під впливом нібито Асанги змінив свій світогляд; "покаявшись", він став захищати махаяну і створив нову систему, в якій він злив в одне ціле теорію йогачарів-віджнянавадинів з теорією, викладеною в "Абхідхармакоші".

Сюаньцзан, знаменитий китайський мандрівник і вчений VII ст., який дав назавжди східному буддизму науково-філологічну і філософську підтримку, що залишилася непохитною і неперевершеною дотепер, теж примикає до школи Васубандху. Відносно значення Сюаньцзана і його школи для історії буддистської догматики в європейській літературі майже немає ніяких указівок.

На Сході родоначальником буддизму періоду розквіту, що наступив після Сюаньцзана, вважається Васубандху, а сучасна традиція в основній догматиці сходить саме до Сюаньцзана, що в основному був пропагандистом філософії Васубандху, головним чином його махаяни (сам Сюаньцзан ясно розумів генетичний зв'язок хінаяни і махаяни).

Вплив Сюаньцзана був величезний. Під його впливом буддизм усталився не тільки в Китаї, але й в Японії. Філософська література школи Васубандху, "адаптована" Сюаньцзаном і його найближчими учнями, є систематичним твердим фундаментом, на якому споруджувалися одна за одною пізніші галузі східного буддизму, що

займалися аналізом уже чисто релігійних проблем і що залишали в стороні питання схоластичної філософії.

І сьогодні великі трактати щодо буддійської догматики спираються в основній теоретичній частині переважно на твори Васубандху – "Абхїдхармакоша" і "Віджняпті-матрата-сїддхі-шастра", що вважаються класичними й авторитетними. Особливість цих творів полягає в тому, що вони дають всеосяжну систему буддійської філософії за суворим планом обґрунтування всіх своїх частин.

Пізніші школи в основну філософію істотних внесків уже не робили; індійська схоластична філософія на Сході не розвивалася, вона скоріше спрощувалася і видозмінювалася під впливом інших течій. Нижче будуть наведені деякі істотні фрагменти філософського світогляду епохи розквіту.

У кожній узагалі філософській системі, якщо вона є універсальною системою світогляду, можна відзначити три основні частини, що стосуються: зовнішнього світу; внутрішнього світу; абсолютного чи "істинного буття". Оскільки система обіймає і практичну філософію чи переходить у релігію (будь-яка замкнута філософська система є "логічно систематизована релігія"), до неї приєднується ще розбір питань про зміст і кінцеву мету буття; ці питання звичайно пов'язуються з проблемами етики й порятунку.

Згідно з цим при вивченні древніх напрямків буддизму варто розрізняти в кожній системі три частини: теорію досвіду (гносеологію та психологію); метафізику – теорію про абсолютний початок світу (онтологія); теорію порятунку. До цих трьох частин приєднується загальне для всіх напрямків практичне моральне вчення.

За традиційним тлумаченням, предмет вчення буддизму розбивається на чотири відділи, чотири т.зв. шляхетні чи святі істини Будди (страждання, причина страждання, припинення страждання, шлях до припинення страждання), розуміння яких опромінило Будду тоді, коли він віддавався спогляданню під деревом бодхи, деревом прозріння. Система буддійського світогляду стосується, таким чином, двох областей: буття суєтного і знищення його.

Той самий поділ у трохи більш докладному вигляді знаходиться й у планах філософських трактатів, що теж протиставляють "світ оман і суєти", тобто світ повсякденний чи емпіричне буття, "вічному спокою", що досягається шляхом поступового скорочення суєтного буття.

Найбільш стрункі класичні схеми догматики дає Васубандху в системах трактатів "Абхїдхармакоша" і "Віджняпті-матрата-сїддхі-шастра". Обидві схеми (перша – хінаяністичної, друга – махаяністичної буддійської догматики) складаються з трьох частин, що стосуються: зовнішнього світу; внутрішнього світу; абсолютного чи "істинного буття".

Усі частини буддійської догматики викладаються в термінології теорії про дхарми. Теорія дхарм – ключ до розуміння догматичної

літератури буддизму, як раннього, так і пізнішого. Це вимагає пояснення.

Буддизм нерідко називають Дхармою, чи теорією дхарм. Дхарма, дхамма, дарма – термін, що має кілька подібних значень у релігійно-філософських ученнях Індії, наприклад: обов'язок, закон, істина, правило, чеснота, релігія. Тут дхарма – моральний спосіб життя, нібито поставлений людям богами і різний для різних каст (варн). У буддійських теологічних трактатах термін "дхарма" онтологізується з позицій метафізики.

Метафізика – це філософсько-ідеалістичні, спекулятивні (умоглядні) пошуки всеохоплюючої абстракції та її гіпостазування; це пошуки, як правило, субстратної першооснови світу, наприклад, пошуки *materia prima* (першоматерії); це теорія так званого істинного чи абсолютного (*absolutus* – повний, самодостатній, безпередумовний) буття; це теорія так званого істинного-суцього; це теорія надчуттєвого, надприродного буття; це теорія, що претендує на пізнання метафізичної (після-за-фізичної) реальності.

Буддійська метафізика зводиться до гіпостазування безпочаткового потоку свідомості й психологічного аналізу його змісту. Тут існування, життя – це потік свідомості, потік думок, сполучення думок і почуттів, відчуттів і спогадів. Початок потоку думок, згідно з теорією буддійських філософів, не можна довести, тоді чи потрібно припускати, сперечатися про початок потоку думок, початок життя, про початок існування (метафора – "стрічка життя" без початку, але кінець цієї "стрічки" можливий: праведне життя в людській формі наближає кінець сансари; моральною максимом тут стає принцип подолання, знищення сансари, за допомогою суворого слідування своїй дхармі – восьмеричному шляху). Існування, життя, думка не має початку, немає ані особистостей ("Я"), ані окремих самостійних об'єктів, є лише складний "візерунок" становлення сансари.

У буддизмі бути й страждати – тотожні поняття. Одне та інше безпочаткове. Зло (страждання) на світі – безпочаткове. Суб'єкт і пережитий ним зовнішній і внутрішній світ вибудовані із дхарм ("елементів" істинного-суцього, надбуття), пов'язаних за особливим законом – кармою. Тут карма – закон нелокальної (несилової) кореляції ества (сансари) і після-за-надєства (нірвани).

Дхарма (*dhar* – носити; *dharma* – носій якості, ознаки) – носій однієї специфічної ознаки істинного-суцього (абсолютного буття). Дхармами називаються істинно-суцї, трансцендентні, непізнавані носії-субстрати тих елементів, на які розкладається потік свідомості зі своїм змістом. Дхарма – гіпостазований трансцендентний субстрат кожного одиничного елемента, знайденого при критичному аналізі досвіду індивіда.

Безперервність потоку свідомості, безперервність існування сансари обумовлюються буддійським принципом миттєвості

(принципом моментів). Життя, існування, мислення – потік, ланцюг митей, моментів. Момент, мить – 1/75 частина секунди, чи більйонна частина блискотіння блискавки. Секунда – ланцюг миттєвих дій свідомості (хвилювання дхарм). Дхарми щомиттєво "народжуються" і "зникають" у тому сенсі, що вони з невиявленого (імпліцитного), транспостерігається (не спостерігається), непізнаваного надбуття виробляють миттєві дії чи функції. Нескінченний ланцюг проявів (експлікацій) дхарм складає майю (ілюзію) безупинного, триваючого емпіричного буття: дхарма – це виявлення з невиявленого.

Тут життя, існування, думка – складно переплетений візерунок "стрічки буття". Ані трансміграція, ані переродження (все ті ж основні нитки життя, тільки сплетені в інший візерунок) не усувають буття, отже, не усувають страждання. Усунення страждання, буття, існування, становлення полягає в усуненні причини переплетення ниток "стрічки буття" ("потоків буття"). Два типи ниток: нитки занепокоєння, хвилювання – сансарні; нитки спокою – нирванні. "Нірвана" – ім'я власне. "Нірвана" – дхарма заспокоєння, спокою (dharma par excellence – дхарма вищого ступеня).

Подальше, більш повне ознайомлення з філософією буддизму викликає бажання глибокого ознайомлення зі спеціальною літературою.

Резюмуючи сказане про буддійську філософію, доречно відзначити такі два істотних моменти. По-перше, ідея поділу буддійськими філософами цілісного, єдиного світу на два (буття і надбуття) – це явно релігійна тенденція: релігійний світогляд подвоює реальність. По-друге, ототожнення надбуття з *materia prima* не елімінує ідеалістичного, релігійного фарбування буддійської філософії.

Ідеалізм, ілюзорність виявляється як неусвідомлений процес відчуження, гіпостазування, онтологізації відомих філософських категорій. Категорія на ділі є чисте створення думки й абстракція; категорія не є чимось почуттєво існуючим. Хрестоматійною оманю філософів є їхня переконаність у почуттєвому, об'єктивному існуванні, побутуванні, наприклад, таких "речей": "матерія" як вона є сама по собі, як така – звідси не припиняються і сьогодні марні пошуки *materia prima*; "свідомість" як вона є сама по собі, як така – звідси не припиняються марні пошуки Світового розуму; "рух" як він є саме по собі, як такий – звідси звеличування, абсолютизація так званих законів діалектики; "простір" як такий...; "час" як такий...; "число" як таке...; "порожнеча" (ніщо) як така...; і т.д. Філософська метафізика є відчуження, перетворення абстракцій у самостійні сили, що нібито панують над людьми. Адекватний аналіз такого, не усвідомлюваного філософами, відчуження був даний Ф.Енгельсом у невеликій, але змістовній роботі "Про "механічне" розуміння природи" (1885), де

розбираються підстави ідеалістичної позиції метафізичного матеріалізму XVIII ст.

6. Буддизм у сучасному світі

Загальну чисельність послідовників буддизму визначити важко, тому що в країнах, де зосереджена основна маса буддистів, релігійна належність у переписах населення не враховується. Не визначають число своїх прихильників і більшість буддійських регіональних центрів. Підрахунок чисельності буддистів ускладнюється і тією обставиною, що в деяких країнах широкого поширення буддизму (головним чином у Китаї й Японії) має місце феномен поліконфесіональності, коли та сама людина сповідає одночасно дві, а іноді й три релігії.

В даний час, очевидно, буддизму дотримуються понад 700 млн. чоловік. За оцінкою найбільшого фахівця з конфесіональної статистики Д.Б.Барретта, "чистих" буддистів в усьому світі нараховувалося в 1996 р. – 325 млн. чоловік (що складало 6% населення світу). Ця оцінка не враховувала віруючих (насамперед у Китаї), що сповідають буддизм поряд з іншими релігіями. Із зазначеного числа буддистів в Азії – 322 млн. чоловік (9% населення цієї частини світу), в Америці – 1,5 млн., в Європі – 1,6 млн., в Австралії й Океанії – 200 тис., в Африці – 38 тис.

В Азії прихильники буддизму розподіляються: Японія – 72 млн. чоловік (58% населення), Таїланд – 52 млн. (93% населення), М'янма – 37 млн. (88% населення), В'єтнам – 35 млн. (52% населення), Китай – 34 млн. (3% населення), у тому числі близько 10 млн. ламаїстів (крім того, прихильниками китайських традиційних вірувань, що являють собою синтез конфуціанства, буддизму, даосизму і народних релігійних уявлень, є 307 млн. чоловік), Шрі-Ланка – 12 млн. (70% населення), Південна Корея – 12 млн. (28% населення), Камбоджа – 7 млн. (87% населення), Індія – 6 млн. (0,7% населення), Лаос – 2,4 млн. (59% населення), Непал – 1,3 млн. (7% населення), Малайзія – 1,2 млн. (7% населення), Бангладеш – 0,7 млн. (0,6% населення), Монголія – 0,6 млн. (26% населення), Бутан – 0,4 млн. (70% населення), КНДР – 0,4 млн. (2% населення).

З розпадом Радянського Союзу й утворенням на пострадянському просторі незалежних держав буддизм укоренився в Україні. В даний час в Україні зареєстровано більше 30 буддійських громад.

Резюмуючи виклад віровчення і культу буддизму в різних його формах (хінаяні, махаяні, ваджраяні, ламаїзмі і дзен-буддизмі) вкажемо:

– буддизм як світова релігія виникає в Древній Індії як опозиційна брахманізму релігійно-філософська система, підготовлена об'єктивним розвитком древньоіндійського суспільства;

– світоглядною основою буддизму, як і будь-яких інших релігій, є віра в надприродне, абсолютне знання (у буддизмі – вигадлива суміш персоналізму з імперсоналізмом);

– буддизм є релігією рятування від страждання-як-існування, існування-як-деградації (страждання, зведене в абсолют);

– методи порятунку за напрямками: хінаяна – рятуйся самостійно за допомогою чернечого "восьмеричного шляху"; махаяна – рятуйся вірою в богів, рай і пекло за допомогою бодхисатв; ваджраяна, ламаїзм – рятуйся вірою в богів, рай і пекло за допомогою ідамів, бодхисатв, гуру (лами); дзен-буддизм – рятуйся в безпосередній повсякденності пробудженням у собі так званої буддовості – абсолютної (читай: божественної) сутності.

– оголошуючи світ ілюзією, буддизм ідеологічно знімає проблему суб'єктно-об'єктних відносин (відношення того, хто пізнає, до того, що пізнається) і являє собою вигадливе сполучення суб'єктивного й об'єктивного ідеалізму;

– як і будь-яка інша релігія, буддизм еволюціонує (змінюється, розвивається), екологічно адаптуючись, а значить, не являє собою абсолютного знання в жодному зі своїх конкретно-історичних моментів.

Хочеться особливо відзначити раніше не виявлену і не досліджену історично прогресивну роль дзен-буддизму в справі обмирщення, а значить, поступального самоскасування релігійно-філософської теорії. Мабуть, ця форма буддизму була однією з перших стихійних релігійно-філософських революцій, те саме, що протестантська релігійна революція (принцип "загального священства"), здійснена М.Лютером та іншими реформаторами західноєвропейського суспільства XVI ст. (протестантизм перетворив ченців у мирян, перетворивши мирян у ченців: відбулося революційне обмирщення християнської релігії). Хоча релігійно-філософські революції не дають правильного рішення проблеми теоретичної емансипації суспільства (звільняють людину від зовнішньої релігійності, поглиблюючи внутрішню), однак вони правильно ставлять цю проблему – адекватний метод теоретичної емансипації полягає в повсякденному обмирщенні спекулятивної теорії, у десакралізації та демонополізації праці теоретика. Поступальне обмирщення релігійно-філософського світогляду (суттю якого є гіпостазування всеохоплюючої абстракції) стає в кінцевому підсумку його історичним самозапереченням – умоглядні, ідеалістичні теорії, втілюючись "миряними" у соціальну практику, самоскасовуються, перетворюючись в науку. Це перетворення – закон розвитку релігії й філософії, завдяки якому тільки і може бути переборене протиріччя між ними і дійсністю.

Запитання для самоперевірки

1. Коли, де і під впливом яких умов виник буддизм?
2. Скільки у світі в даний час людей, що сповідують буддизм, і яка географія його поширення?
3. Які великі міжнародні буддистські організації Ви знаєте?
4. Які Священні книги є в буддистів?
5. Хто такий Сидхартха Гаутама й у чому зміст буддистських оповідань про його життя і діяльність?
6. Філософською підставою буддизму є вчення про дхарми. Який його зміст?
7. У чому особливості світогляду буддистів?
8. Перелічіть «священні істини» буддизму. Розкрийте зміст кожної з них.
9. Який зміст і особливості буддистського вчення «залежного походження» (вчення про карму)?
10. Що розуміє буддизм під сансарою?
11. У чому зміст учення про нірвану?
12. Чому вчення Будди називають «серединним шляхом»? «восьмеричним шляхом»? Перелічіть основні положення цього шляху.
13. У чому особливості культу буддизму?
14. Що загального і що відмінного в основних напрямках буддизму?
15. У чому особливість розуміння світу і людини в дзен-буддизмі?
16. Які особливості ламаїзму?
17. Як виявив себе буддизм у культурі Індії, Китаю, Японії, в Європі та інших країнах?

Контрольні запитання і завдання

1. Визначіть поняття:
  - тріпітака;
  - дхарма;
  - сансара;
  - карма;
  - нірвана.
2. Дайте відповідь на запитання:
  - хто такий Сидхартха Гаутама і яка його роль у становленні й розвитку буддизму?
  - чому буддистська філософія є релігією?
  - чи існує буддизм в Україні, якщо "так", то в яких формах?

3. Назвіть (і запишіть):

- три принципи буддистського світогляду, що відрізняють його від інших релігій;
- три цінності буддизму;
- чотири шляхетних істини, що відкрив людям Будда;
- "восьмеричний шлях" порятунку в буддизмі.

4. Назвіть (і опишіть):

- основні напрямки буддизму;
- регіональні напрямки буддизму;
- школи дзен-буддизму;
- основні відмінності хінаяни, махаяни, ваджраяни, ламаїзму і дзен-буддизму.

ТЕМА: "ІСЛАМ"

Іслам (араб. – «покірність», «надання себе Богу») є однією з найбільш розповсюджених релігій світу. Вона – друга за числом послідовників і наймолодша світова релігія. За темпами росту іслам у другій половині ХХ ст. вийшов на перше місце. Якщо на початку 90-х років минулого сторіччя послідовниками ісламу були 800 млн чоловік, то сьогодні іслам сповідають понад 1 млрд 150 млн чоловік у більш ніж 120 країнах світу. Найбільше поширення іслам одержав в Африці (50% населення) і Азії (20% населення). Приблизно 3/4 мусульман живуть у 35 країнах, при цьому в 28 він визнаний державною чи офіційною релігією. Близько 6 млн чоловік сповідають іслам у традиційно християнських державах - Німеччині, Франції, Англії. У країнах СНД загальна чисельність мусульман перевищує 50 млн чоловік. Із них близько 20 млн проживає в Росії, складаючи другу за чисельністю після православ'я конфесіональну групу. Крім Росії іслам розповсюджений в Азербайджані і державах Середньої Азії. В Україні за станом на 1 січня 2005 року діє приблизно 470 мусульманських громад, що підлеглі трьом центрам: Духовному керуванню мусульман України, Духовному центру мусульман України і Духовному керуванню мусульман Криму.

Іслам не має подібної до католицизму централізованої організації. Однак у ХХ ст. оформлюється ряд міждержавних організацій, що координують діяльність мусульман світу. Найбільшими серед них є Всесвітній ісламський конгрес (ВІК), заснований у 1926 р., і Всесвітня ісламська ліга (ВІЛ), утворена в 1962 р. Обидві ці організації мають численні філії й виступають в ООН як консультативні організації.

Основні поняття й імена:

Мекка, Мухаммед, пророк, Аллах, Кааба, Медина, хиджра, халіф, халіфат;
Коран, Сунна, сура, аят, хадіс, ахбар;
шахада, намаз, ураза, закят, хаджж, джихад;
умма, мечеть, імам, шаріат, адати, мазхаб, кади;
хариджизм, суннізм, шиїзм, Алі, Махді, суфізм, зикр, тарикат, дервіш, ваххабізм, ісмаїлізм, панісламізм.

Логіка викладу:

1. Виникнення ісламу.
2. Особливості світогляду, віровчення, культу й організації ісламу.
3. Шаріат. Основи моральної і соціально-політичної концепції ісламу.
4. Основні напрямки ісламу: хариджизм, суннізм, шиїзм, суфізм.
5. Іслам і суспільство: традиції і сучасність.

1. Виникнення ісламу

Іслам *виник на початку VII ст. у Західній Аравії*. Мусульмани вважають виникнення ісламу надприродною подією і пов'язують його з пророчою діяльністю Мухаммеда, якому Аллах через архангела Джабраїла (бібл.Гаврило) дарував Коран, як звід своїх наставлянь і повчань.

Разом із тим необхідно відзначити, що для виникнення і, особливо, поширення ісламу в цей час і на цій території, існували відповідні *соціально-економічні та духовні передумови*. У VI – початку VII ст. в Аравії відбувалося розкладання родоплемінного устрою й становлення класового суспільства, що супроводжуються майновою диференціацією і ростом напруженості у відносинах між племінною знаттю, що збагачувалася, і все більше бідніючими одноплемінниками, які втрачають зв'язок з родом, його захист і заступництво. Особливо інтенсивно цей процес проходив у містах-протодержавах Мецці, Ясрибі, Таїфі й ін. Ці процеси в Аравії збільшувалися зовнішніми подіями. До кінця VI ст. Іран захопив Ємен і установив свій контроль над транзитною торгівлею. Караванний шлях, що раніше проходив через Хіджаз і сприяв активному росту аравійських міст і особливо Мекки, що поступово перетворювалася у великий політичний центр, переноситься в Іран. Усе це разом узятє призведе до економічного упадку і руйнування багатьох арабських племен, збільшенню числа незаможних, загостренню всередині суспільства глибоких протиріч. Напруженість кризової ситуації

знайшла своє вираження, як це нерідко траплялося в історії, у сфері духовній, в ідеологічних суперечках.

Політеїзм, відбиваючи розрізненість арабських племен, в умовах загострення внутрішніх і зовнішніх протиріч, не міг зміцнити політичні й економічні зв'язки між містами і населеними пунктами Аравії. Утратив він інтегруючу функцію й усередині племен. Потреба в об'єднанні економічних і політичних зусиль суспільства вимагала змін в ідеології. Іслам і став тією конкретною релігійною ідеологією, що задовольняла соціально-політичні та духовні потреби арабського суспільства початку VII ст.

Іслам оформився в єдину релігію арабів, усмоктуючи елементи *древньоарабських вірувань і культів; іудаїзму, християнства, зороастризму*, носіями яких були іноплемінні купці й ремісники.

Появі ісламу передувало поширення вчення *ханіфів* (шукачів істини) чи *ханіфізму* – ранньої форми арабського монотеїзму. Ханіфи виступали проти ідолопоклонства і первісних звичаїв (кровозмісних шлюбів, закапування дівчинок-первістків у землю), проповідували ідею єдинобожжя (свого Бога вони називали Рахман – «милостивий») і аскетизм. Є підстави вважати, що Мухаммед починав свою релігійну діяльність як послідовник ханіфізму.

Вплив *іудаїзму та християнства* проявився через ідеї єдинобожжя; богодуховності Священного Писання; загробної відплати і кінця світу; посередника між Богом і людьми, в якому іслам відкинув лише християнський догмат про боговтілення. Очевидно, у гностиків іслам запозичав уявлення про Адама як першого пророка¹.

В есхатології ісламу простежується вплив *зороастризму*. Зороастри вважали, що у душ померлих різна доля залежно від земного життя, від віри людини, від її відношення до релігії. Душі тих, хто виконував усі вимоги релігії, попадають у рай, а нечестивих – у пекло. Те ж саме є й в ісламі. Зороастрийською є і віра в ангелів, що ніколи не сплять і записують всі діяння людини, а також опис моста над пеклом, що «тонше жіночого волоса, гостріше леза меча і гарячіше полум'я». З ним, очевидно, пов'язані й звичаї носіння жінками покривала, щоденна п'ятикратна молитва, вчення про ритуальну чистоту і встановлення п'ятниці – дня щотижневих молитовних зборів. Нарешті, ісламський фаталізм перегукується з зороастрийським.

Деякі аналогії спостерігаються в ісламі й з *маніхейством*. Так, відповідно до останнього, після Христа на землю був посланий Мані-параклет - утішник – головний з посланців царства Світла. Відповідно до ісламу, Мухаммед і є Параклет, пришествя якого було передвіщено в Євангелії від Іоанна.

Розвиваючись на ґрунті арабської культури, іслам не міг не увібрати в себе *доісламські арабські вірування і культу*, особливо

---

¹ Гностична традиція розглядає Адама як власника і передавача всієї повноти знань про рятуння. Коранічна схема світової історії також має схожість із гностичною [14, с. 28].

фетишизм, що виражався в поклонінні і шануванні каменів, і полідемонізм – поклоніння джинам (духам). Фетишизм і полідемонізм зливалися в культурі бетилів (так називалися споруди, що позначають у семітських мовах «будинки Бога»). Деякі святилища мали міжплеменне значення. Одним із таких був храм бога аль-Іллаха племені курейшитів – Кааба.

Таким чином, іслам оформлявся під впливом цілого ряду релігійних течій, що існували в Аравії кінця VI – початку VII століть. Це визначило його глибоко синкретичний характер, що, з одного боку, сприяло більш швидкому поширенню його ідей серед інших народів, а з іншого – додало йому тієї своєрідності, що і дозволяє говорити про іслам як про цілком самостійну релігійну систему.

Найважливішу роль у становленні ісламу відіграв *Мухаммед* (570-632 рр.). Наукові дослідження дозволяють уявити життя й діяльність Мухаммеда в такий спосіб. Він народився в 570 чи 571 році в Мекці, у родині, що належала до збіднілого, але впливового роду *хашим* племені *курейшитів*. Мухаммед осиротів, коли йому ледь виповнилося шість років. Виріс він у будинку свого дядька Абу Таліба, пас його овець і кіз. Коли він підріс, то почав брати участь у караванній торгівлі, а потім став розпорядником справ багатой вдови Хадіджи. У 24 роки Мухаммед женився на ній, завдяки чому здобув матеріальну незалежність і сімейне вогнище.

Мухаммед рано став виявляти цікавість до релігійних проблем. Після одруження вони стали предметом його відокремлених міркувань і молитов на горі Хирі – невеликому кам'янистому пагорбі в декількох годинах ходьби від Мекки. Вважається, що в 610 р. в одну з останніх ночей місяця рамадан (надалі в ісламі ця подія буде відзначатися як «ніч приречення») Мухаммеду було перше бачення архангела Джебраїла і тексту Корана. Хадиджа та її брат Варака переконали його в необхідності проповідництва. Взагалі в цей час в Аравії пророки й пророчиці не були рідкістю. Мухаммед стає одним із них. *Особливістю його проповіді* було те, що він говорив не від імені Бога, а *словами самого Бога*. У своїх виступах Мухаммед закликав до нової віри, основаної на визнанні єдиного Бога – Аллаха. Він говорив про Страшний Суд, що буде наприкінці днів, про рівність і братерство віруючих, замінюючи тим самим родову громаду релігійною, про необхідність дотримання простих норм моральності, про обмеження лихварства і надання благодійної допомоги незаможним.

Коли число послідовників Мухаммеда перевищило три десятки, збори стали проводитися в будинку аль-Аркана, що стало подією в історії первісного ісламу: нова віра набула гласного характеру. Через кілька років Мухаммед перейшов до публічної проповіді, звернувшись до мекканців зі схилу гори Ас-сафа, оголосивши себе вселюдно Пророком і призвавши слухачів до шанування єдиного Бога Аллаха. Спочатку байдужа до проповідей Мухаммеда мекканська знать

затурбувалася. Вона побачила в ідеях рівності, монотеїзму, відмовлення від лихварських відсотків і надмірного багатства погрозу підриву свого загальноарабського політичного й економічного впливу. Почалися переслідування: мусульман проганяли з громадських місць, били, не давали збиратися і молитися. Це змусило Мухаммеда прийняти рішення про переїзд частини його послідовників в Ефіопію. Через якийсь час і він був змушений залишити Мекку.

16 липня 622 р. Мухаммед прибув у Ясриб (пізніше – Медина, араб. – Місто Пророка). Відбулася його *хиджра* (переселення) – одне з головних подій ісламу. Від цього дня за місячним календарем ведеться мусульманське літочислення.

Жителі Ясриба прийняли Мухаммеда і його послідовників як тих, хто на основі «єдиної віри пророка» здатні об'єднати ворогуючі племена. Не просто, не відразу і не тільки мирним шляхом Мухаммеду та його соратникам удалося це зробити, але в середині 20-х років VII ст. оформилося нове велике об'єднання родів і племен із центром у Медині, на чолі якого стояв Мухаммед. Надалі в Медині був побудований будинок Мухаммеда і поруч з ним – перша мечеть. Саме тут відбудеться утворення першої мусульманської громади (умми). Мухаммед у Медині становиться не тільки арбітром (хакам), провидцем (арраф) і духовним керівником (імам) громади віруючих, що стоїть на молитві, але і проводирем воїнства (каїд). Отже, мусульманська громада споконвічно мала не тільки релігійний, але і політичний характер.

У Медині стали набирати більш чіткої форми окремі сторони віровчення, обряди та звичаї пізнішого ісламу, права й обов'язки мусульман. Саме тут Мухаммед назве своє навчання «іслам» – покірність, віддання себе Богу. Є підстави вважати, що ця назва первісно мала і політичний зміст [1 - 49:14]. Ті, хто прийняв цю покірність, стали іменуватися «покірними», чи «відданими, вірними» – муслимами, чи мусульманами. Тут же стало правилом звертати обличчя тієї людини, що молиться (кибла), в бік Мекки, де розташований священний храм мусульман – Кааба. У Медині проповідь Мухаммеда доповнюється ідеєю *священної війни з невірними*, завдяки якій стало можливим і виправданим подальше розширення території впливу ісламу. Ця ідея допомогла перебороти ту кризу, в якій на початку VII ст. опинилося суспільство Аравійського півострова, – формування класового суспільства здійснювалося не стільки за майновою, скільки за віросповідною ознакою. Іслам як би створив можливість сполучення цих двох принципів: беручи участь у війні, формальним призначенням якої було звертання невірних, віруючі збагачувалися за рахунок військового здобутку і незалежно від свого колишнього майнового положення займали позицію в рядах правлячого класу, що складався.

Ідея священної війни також виправдувала зусилля, спрямовані на скорення Мекки і встановлення панування в Західній Аравії. Використовуючи зброю і хлібну блокаду, Мухаммед змусив мекканську знать в 628 р. піти на компроміс і дозволити його прихильникам зробити мале паломництво до храму Кааба. Приблизно в цей же час Пророк направив послання правителям ряду держав із закликом прийняти іслам. Хоча жодне з цих легендарних послань не мало негайного позитивного результату, мусульманська традиція відносить саме до цього періоду перетворення ісламу в світову релігію.

У 630 р. Мекка цілком капітулювала, мекканці прийняли іслам. Вступивши в Мекку, мусульмани знищили в Каабі всіх ідолів, зберігши лише розпис, що зображує Діву Марію з дитиною. Якщо до цього прийняття ісламу вважалося особистою справою кожного, то тепер Пророк поставив язичників перед суворим вибором – або іслам, або меч. У 630 р. він осадив місто Таїф і примусив його до здачі. Переговори з жителями Таїфа відкрили «рік посольств» (630–631), протягом якого Медину відвідали численні делегації різних держав, що бажали заручитися заступництвом Мухаммеда і згодні на визначених умовах прийняти іслам. До 632 р. всі арабські племена, що шанували мекканську Каабу, прийняли іслам. У 632 р. Мухаммед зробив великий хаджж до Каабі і тим самим завершив процес становлення Мекки столицею ісламу. Усе, що робив Пророк під час хаджжа, стало основою обрядів, що роблять прочани і нині. Паломництво в Мекку для немусульман було заборонено, так само як і їхнє перебування у святих місцях. Деякі ісламські богослови поширювали заборону на всю територію Аравії.

8 липня 632 р. Мухаммед помер. (Його гробниця в Медині стала другою після Кааби святинею ісламу). Але до цього моменту на території Аравії вже оформилася велика теократична держава з центром у Медині й єдиною ідеологією – ісламом. Після смерті Пророка на чолі держави встали його спадкоємці (чи намісники) – *халіфи*: Абу Бекр (632 – 634), Омар (634 – 644), Осман (644 – 656) і Алі (656 – 661).

Розширення території халіфату відбувалося дуже швидкими темпами: до кінця VII ст. до його складу входили Сирія, Палестина, Єгипет; халіфат підкорив собі Іран, вторгнувся у Північну Африку, Закавказзя, Середню Азію. Дослідники вважають, що таке швидке поширення ісламу обумовлене низкою причин. Так, завоювання халіфатом території Візантії й Ірану полегшувалося тривалою війною, що вони вели між собою і послабили себе. Крім того, халіфи вели досить гнучку релігійну політику в перший період завоювань. Наприклад, підкоряючи собі арабські племена, вони спиралися на тезу Мухаммеда: «У релігії немає примусу», що забезпечувало видимість добровільного переходу в іслам. Там же, де зустрічали опір, використовували положення про священну війну з невірними [1, 47:4].

Для утвердження ісламу використовувався й *економічний* аргумент: ті, що прийняли іслам, звільнялися від дуже обтяжного податку-джизьї. У визначеній мірі успіху ісламу сприяло і те, що там, куди він проникав, іслам вбирав у себе місцеві вірування та звичаї, даючи їм нове тлумачення. Не випадково іслам уподібнюють воді, що набуває форми берегів і дна, по якому вона тече. У поширенні ісламу не можна не враховувати і *психологічний* фактор. Араби свої завойовницькі війни вели під гаслом рівності всіх мусульман: «Усі мусульмани – брати», що особливо імпонувало нижчим шарам населення, оскільки в цьому випадку на перший план виходило релігійне, а не майнове достоїнство людини. Крім того, корінним народам здавалося, що арабів підтримують надприродні сили. У завойованих країнах араби захоплювали майно язичницьких храмів і святилищ і перетворювали їх у мечеті. Таке святотатство, за яким не випливало покарання від язичеських богів для загарбників, психологічно руйнувало віру в них і підсилювало вплив нової релігії.

Після смерті Мухаммеда в халіфаті велася запекла боротьба за владу. Мединський халіфат не проіснував і трьох десятиліть: з 661 р. його столицею стає Дамаск, а з 750 – Багдад. Потім з'являються паралельні халіфати: з 756 р. – Іспанський, з 909 р. – Фатимідський, з 1517 р. – Османський зі столицею в Стамбулі. Останній був відмінений у 1924 році в зв'язку з утворенням Турецької республіки під керівництвом Ататюрка.

Таким чином, Мухаммед, інтуїтивно відчувши історичну потребу Західної Аравії в новій ідеології, зміг синтезувати наявні релігійні ідеї й створив нову релігію – іслам – з відповідною організацією, завдяки якій іслам швидко вийшов за межі Медини і перетворився у *світову релігію*.

2. Особливості світогляду, віровчення, культу і організації ісламу

Основним джерелом світогляду, віровчення й культу ісламу є *Коран* (ар. «аль-Кур'ан» – читання, декламація). Більшість мусульман вважає, що Коран існував передвічно. Відповідно до ісламу, оригінал цієї священної книги написаний на аркушах «сухуф», і світки ці зберігаються на сьомому небі. Звідси й одне з його назв – Світки, Книга. Саме ця Книга частинами у вигляді одкровення була передана через архангела Джабраїла пророку Мухаммеду. Коран – це не що інше, як саме «Слово» Бога. Іноді Коран називають також Аль-Фуркан – «розрізнявач істини і неправди», оскільки він «сама велика і сама мудра» із усіх книг, що містить «усі знання, всі істини». Читання Корана вважається богоугодною справою і проводиться в урочистій обстановці.

Дослідники вважають, що при житті Мухаммеда єдиної книги Корана не існувало. Першу спробу скласти текст Корана почав халіф Абу Бекр, але остаточна його редакція була зроблена при халіфі Османі. Вона і стала вважатися канонічною. Цей текст Корана переписали в чотирьох екземплярах і розіслали в найважливіші центри халіфату: Мекку, Дамаск, Куфу і Басру.

Коран розділений на 114 глав (сур), кожна з яких складається з аятів (араб. – знамення, чудо). Усього в ньому виділяють від 6204 до 6232 аятів. Особливістю побудови Корана є те, що сури, як правило, розташовано не за змістом, а залежно від кількості аятів. Так, у другій сурі міститься 286 аятів, а в останній, 114-й, – всього 6.

Коран містить окремі зведення про життя і культуру арабів, про побут, життя і діяльність мусульманської громади. Значна частина тексту Корана присвячена викладу біблійних, старозавітних і новозавітних сюжетів і легенд, що підтверджує вплив ідей іудаїзму та християнства на формування ісламу. Однак головна його тема – ствердження принципів ісламу і, насамперед, принципу монотеїзму.

Вважається, що в Корані відсутні протиріччя, але самі мусульманські богослови нараховують у ньому 225 протиріч. З метою пояснити їхню наявність у середні століття була створена богословська теорія «наسخ» (скасування) на підставі витримки з Корана: «Усякий раз, як ми скасовуємо вірш чи змушуємо його забути, ми наводимо кращий, чим він, чи схожий на нього»[1, 2:100], і коментарі, і роз'яснення до Корана (тафсир). Для мусульман тафсир має велике значення: з його допомогою можливе узгодження положень Корану із сучасною реальністю.

Коран відіграв вирішальну роль у розвитку культури арабів. Насамперед, він ствердив цінність арабської мови, стимулював розробку його орфографії та граматики, визначив особливості арабської літературної мови, на якій протягом століть були створено багато видатних творів науки і літератури. На ранніх етапах існування халіфату саме опора на Коран сприяла активному перекладу античних філософських і наукових трактатів, що, безумовно, збагачувало арабську культуру. Не можна не відзначити і ролі Корану як нормативного, що легітимізує твори для примирення арабів і усунення міжплемінної ворожнечі.

Другим після Корану джерелом віровчення і культу ісламу є *Сунна* (араб. – звичай, приклад) – приклад життєвого шляху посланника Аллаха як еталон і керівництво для життєдіяльності мусульманської громади в цілому і кожного мусульманина окремо. Сунна – своєрідний Священний Переказ ісламу поряд з Кораном сприймається віруючими як богоданна основа ісламу, як указівка на те, які вчинки і думки бажані Аллаху. Основний складовий елемент Сунни – *хадис* (араб. – новина, звістка, розповідь), тобто повідомлення, розповідь, переказ, у якому викладалися історичні чи вигадані події з життя Мухаммеда: як

він вчиняв у тому чи іншому випадку, що сказав чи, навпаки, змовчав з якого-небудь приводу і т.д. Мусульманські богослови зробили своєрідний добір хадисів, і ті, котрі заслуговували особливого шанування, були зібрані в IX ст. у шістьох збірниках. Слід зазначити, що всю Сунну визнають тільки мусульмани-сунніти, а шиїти лише ту частину хадисів, що відносяться до халіфа Алі, але в них є свої додаткові перекази – *ахбари*.

Вихідним принципом ісламського світогляду є теоцентризм. При цьому важливо підкреслити, що абсолютний монотеїзм тут виражений більш послідовно, ніж в іудаїзмі й християнстві. В ісламі ідея єдиного Бога розвинута до теоретичної границі, за якою вже власне кінчається релігія і починається філософія об'єктивного ідеалізму. Аллах єдиний [1, 17:111; 20:92; 72:3] і всемогутній. Він єдине джерело всякого буття.

Принцип теоцентризму доповнюється принципом *креаціонізму*. Аллах – творець всесвіту, землі й неба, всіх форм життя. При цьому в Корані акцентується увага на особливій легкості творіння: Аллах творив, спочиваючи на своєму троні й вимовляючи одне слово-наказ «Будь!». Мотив легкості творіння в Корані протистоїть старозавітному образу Бога, що втопився від творіння і відпочивав у суботу.

Провіденціалізм – наступний принцип ісламського світогляду. Аллах – не тільки творець світу і всього, що у світі, але володар його. Він постійно продовжує почате при творінні [1, 7:54; 10:3; 11:7; 55:1-25; 85:16]. Принцип провіденціалізму в такому трактуванні припускає *ідею зумовленості* всього, відповідно до якого все, що, було, є і буде до Страшного Суду, визначено Аллахом, і ніхто нічого не може змінити чи запобігти. *Ідея зумовленості* безпосередньо пов'язана з найважливішою для ісламу ідеєю *абсолютної покірності* Богу. Саме вона дала назву новій релігії й сприяла перетворенню її у світову. Люди виявилися *рівні* перед Богом не в гріху, як у християнстві, не в стражданні, як у буддизмі, а в покорі і *покірності* Йому і Його законам. Тим самим поняття гріховності й страждання в ісламі відтиснуті на другий план, а покірність набуває всеосяжного характеру: людина повинна скорятися Богу, правителям, установленому порядку речей, діти – батькам, жінки – чоловікам і т.д.

Однією з найважливіших рис ісламського світогляду є його *есхатологічність*. В есхатології ісламу можна виявити загальні з християнством і зороастризмом мотиви. Однак Коран не свідчить про близькість «кінця світу», а лише *сповіщає неминучість такої перспективи* [1, 79:42].

Есхатологія безпосередньо пов'язана з *концепцією відплати*, що має велике значення для формування сенсу життя мусульманина. Відповідність чи протиріччя життєвого шляху мусульманина усім вимогам і розпорядженням Корану, за ісламським вченням, винагороджується чи карається в майбутньому вічному житті після

Страшного Суду, хоча для деяких померлих можлива відплата відразу ж після смерті. Так, іслам обіцяє воїнам, що впали в боротьбі за віру, рай відразу ж після смерті. Ця ідея може виступати найважливішим мотивом поведінки ісламських смертників – шахидів.

Вчення про людину, його місце і роль у світі визначається особливостями ісламського монотеїзму. Людина створена Аллахом з матерії (глини, води, пороху, краплі крові – у різних місцях Корану – по-різному). Вона має тілесну і духовну сутності, при цьому тіло, на відміну від душі, смертне.

Розуміння сутності людини в ісламі близько до гностичної традиції, тому що він той, «хто знає імена всіх речей». Ідея про людину як образ і подобу Бога в ісламі була рішуче відкинута як несумісна з істинною суттю божества: Бог безмежний у просторі й часі так само, як і у своїх творіннях. У цьому сенсі людина – лише одне з його створінь. Аллах створив «людей тільки для того, щоб вони поклонялися» йому [1, 51:56]. Оскільки все у світі визначено, остільки кожній людині дана своя доля [1, 6:134, 9:51]. Людині не дано не тільки змінити долю, але і знати, що для неї є добром, а що злом [1, 2:213]. Ніщо само по собі не є гарним чи поганим, добром чи злом. Добре те, що запропоновано Аллахом, погано те, що Ним заборонено. Якщо Він змінить своє рішення, то гарне негайно стане поганим і навпаки. Але такий підхід позбавляє людину свободи волі й загострює теодицію. За переказом Мухаммед дав таке рішення моральної проблеми, що виникає: хоча все відбувається з волі Аллаха і доля кожної людини визначена, але людина відповідає за кожен свій учинок так, ніби вона мала повну свободу волі.

Аллах – творець Адама і його дружини, ім'я якої в Корані жодного разу не названо. Однак у спеціальному аяті обмовляються відносини між чоловіком і жінкою [1, 4:38]: жінка споконвіку не дорівнюється чоловіку, вона нижче його, вона – для нього.

Історія перших людей, їхнього створення і гріхопадіння за Кораном і Біблією дуже близькі. Однак в ісламі *Адам*, незважаючи на зроблений гріх, вважається не просто першою людиною, але і *першим праведником і пророком*.

Загальне бачення світу і місця людини в ньому в ході інституалізації ісламу знайшло своє вираження в його догматиці.

Виходячи з 135-го аяту четвертої сури Корану [1, 4:135], в ісламі виділяються такі *основні догмати*:

Віра в одиницність Аллаха (таухід). Цей догмат стверджує абсолютний монотеїзм ісламу, що знайшло відображення у формулі: «Немає Божества, крім Аллаха». Порушення таухиду чи сумнів у цьому вважається найстрашнішим гріхом.

Віра в божественну справедливість, у правосуддя Аллаха доповнює догмат про таухід. Справедливість Аллаха вважається вищою її формою, недоступною розумінню людини.

Віра в ангелів і демонів. Ангели були створені зі світла раніше людей. Вони живуть на небесах, виконують волю Аллаха. Серед ангелів є вищі категорії, що знаходяться біля престолу Аллаха. До них відносяться Джабраїл, Мікаїл, Асрафіл, Азраїл. Мусульмани також вірять в існування ангелів смерті – Накира і Мункара, варта раю – Ридвана, варта пекла – Малика. Відповідно до ісламського віровчення, кожен мусульманин при житті має двох ангелів, що фіксують його добрі і злі (гріховні) справи, що визначають його загробне життя в раї чи пеклі.

Особливе місце в системі надприродних істот в ісламі належить демону зла *Іблису* (шайтану, сатані, дияволу).

Іблис – це занепалий ангел, проклятий Аллахом за непокору: коли Аллах створив людину, він зажадав, щоб людині поклонилися всі ангели, але Іблис цього не зробив [1, 7:11], тому був скинутий на землю. Іблис, хоча і занепалий ангел, однак досить сильний: він змушує людей «визнати правдою його думку» [1, 34:20]. Задача людини полягає в тому, щоб розпізнати його і вміло протистояти йому.

Віра у вічність і нестворення Корана. Як уже відзначалося, Коран вважається Словом Бога, що Аллах через архангела Джебраїла передавав Мухаммеду протягом 22 років. Слід зазначити, що цей догмат породжує деяке протиріччя в самому віровченні ісламу: якщо Коран вічний і нестворений, то він наділяється, поряд з Аллахом, властивостями Бога, що порушує принцип таухиду.

Віра в пророків і в посланництво Мухаммеда. З погляду ісламського богослов'я, Мухаммед – це людина, обрана Богом. Він – «заступник у день суду», «заступник» за мусульман перед Аллахом. Тому повна віросповідальна формула ісламу з'єднує віру в Аллаха й у Мухаммеда: «Немає Божества, крім Аллаха, і Мухаммед – посланець Аллаха!».

З погляду мусульман, Мухаммед не був першим пророком: Аллах посилав і раніш свої одкровення з набі (араб. – звістка, пророцтво) і расулями – посланниками, що мали особливі одкровення. Мухаммед – вищий з посланників Аллаха, Печатка Пророків, що замикає ланцюг пророцтв.

Віра в божественне приречення. Це один із найважливіших догматів, відповідно до якого не існує нічого не залежного від волі Аллаха. Все в суспільному й особистому житті відбувається за приреченням Бога.

Віра в безсмертя душі, що залишає тіло в момент смерті, і у воскресіння з мертвих у день Страшного Суду. У судний день [1, 70:8-18; 79:37-41] Аллах, зважуючи добродесні й гріховні справи людей, буде душі одних переправляти в рай через міст Сират, перекинутий над пекельною прірвою, а інших, грішників, – присуджувати до пекла.

Віра в рай і пекло. Мусульманам, що неухильно виконують усі релігійні розпорядження і вимоги, іслам обіцяє вічне блаженство в раї [1, 36:55-57; 76:11; 47:16; 35:30; 37:58], а невірним і тим, що відхилилися від принципів віровчення, – мучення в пеклі [1, 56:41-43]. Особливістю ісламу в розумінні долі грішників є те, що перебування в пеклі мусульман не вічно. Таким воно буде лише для невірних.

В арабському вченні про рай і пекло є уявлення про «перешкоду» (араб. – «араф») – своєрідне мусульманське чистилище.

Віровчення ісламу об'єктивується в *культурі*.

Основною особливістю культу ісламу є його включність у повсякденне життя мусульманина.

Основою культу ісламу виступають *п'ять «стовпів віри»* (аркан пекл-дин), що вказують на найважливіші обов'язки мусульманина.

Перший обов'язок мусульманина, що поєднує два основних догмати ісламу, одержав назву *шахада* (араб. – свідчення) – сповідання віри, і виражається у формулі: «Немає Божества, крім Аллаха, і Мухаммед – посланник Аллаха». Від мусульманина потрібно не тільки знання цієї формули, але і глибоке розуміння її змісту і щире переконання в її істинності. Із шахадою на вустах йдуть у бій. Загиблий за віру називається *шахид*, його душа відразу ж попадає в рай. Іновірець, що вимовив її при свідках, стає мусульманином.

Другий обов'язок – щоденна *п'ятикратна молитва* (перс. – намаз, араб. – салять). Молитва в ісламі розглядається як навряд чи не головний засіб очищення і зближення віруючого з Богом. Перед кожним намазом мусульманин повинний зробити ритуальне обмивання водою чи, якщо її немає, піском. Молитися можна в будь-якому ритуально чистому місці, повернувшись обличчям у бік Мекки. По п'ятницях і у святкові дні відбуваються урочисті богослужіння з колективними молитвами і проповіддю імама. Жінки при цьому моляться окремо від чоловіків.

В ісламі є також добровільні молитви і прямі звертання до Бога. Обов'язкові молитви вимовляються тільки по-арабски, інші звертання припустимі на будь-якій мові.

Третім ритуальним обов'язком мусульманина є дотримання *посади* (перс. - ураза, араб. - саум) на місяць рамадан. Протягом 30 днів цього місяця дорослі мусульмани зобов'язані зі світанку до настання темряви утримуватися від їжі й питва, вдихання тютюнового диму, вживання пахощів і парфумів, веселощів і т.п. Разом із тим в ісламі передбачено звільнення від посту дітей, глибоких старих, хворих і всіх тих, кому піст може заподіяти фізичну шкоду. Посада вважається тілесною формою служіння Богу, на відміну від духовної – намазу.

Четвертим обов'язком мусульманина є коранічний податок чи *обов'язкова милостиня* – *закят* (араб. – очищення) у розмірі однієї сорокової річного доходу [1, 22:78; 24:55; 58:14]. Сплата даного

податку, що збирається заради нужденних, «очищає» багатство, робить його праведним [1, 9:60].

В ісламі є і добровільна милостиня – *садака*, що подається у вигляді одиничного акту добродійності на користь жебрака, що бідує, чи каліки на користь мечеті, духовної особи, на будівництво лікарень і т.п.

П'ятим обов'язком є паломництво в Мекку – хаджж, який хоча б раз у житті повинний зробити мусульманин, що має для цього фізичні і матеріальні можливості. Хаджж полягає у відвідуванні Мекки, насамперед Кааби, головної святині ісламу, гробниці Мухаммеда в Медині, а також інших священних місць Хіджазу й у виконанні різних суворо регламентованих обрядів.

Особливістю даного обов'язку є те, що іслам допускає «заступництво» у його виконанні. Нерідко мусульманська громада вибирає одного зі свого середовища для здійснення хаджжа. Той, хто здійснив паломництво, удостоюється почесного звання «хаджі» і права носіння зеленої чалми. Оскільки святість і доброта хаджжа безмежні, остільки хаджж вважається в мусульман майже святом.

З хаджем пов'язаний і основний символ ісламу – півмісяць [1, 2:185]. Хаджж відіграє важливу роль у зміцненні єдності мусульман усього світу.

Іноді богослови як важливий обов'язок розглядають *джихад* (араб. - заподливість, ретельність). Законники-факіхи підрозділяють джихад на *джихад серця* (боротьба зі своїми недоліками), *джихад мови* (дозвіл, що вирішується, і заборона, що осуджується), *джихад меча* (війна з невірними), чи «газават» (множ. від «газва» – набіг), чи «фатх» (завоювання, перемога) [1, 9:124; 2:193; 8:12,17; 9:29; 48:29; 47:4 і ін.]. Ідея джихада в різні історичні періоди використовувалася в політичних цілях як для обґрунтування національно-визвольної боротьби, так і для виправдання екстремізму і навіть тероризму.

З інших обрядових установлень ісламу можна виділити: *обрізання* для хлопчиків і в ряді мусульманських країн (Єгипет, Судан, Ємен, Оман і ін.) – також для дівчинок; *одруження*; *поховання* (дафн, джаназа). Крім того, правовірні мусульмани повинні дотримуватися менш значних розпоряджень і *заборон*. До них відносяться такі: сувора заборона на зображення Бога і взагалі на зображення живих істот; харчові заборони (стосуються вина, свинини, м'яса хижих птахів, крові й усякої тварини, заколотої не в ім'я Аллаха, тобто не за мусульманським звичаєм); заборона вживати спиртні напої, отримані в результаті процесу бродіння; заборона грати в азартні ігри; заборона стягувати відсотки і займатися лихварством та ін.

Важлива роль у житті мусульман належить релігійним *святкам*. Класичний іслам узаконив два свята. *Перше* – *велике свято жертвопринесення* (араб. - ід аль-адха; тюркс. - *курбан байрам*). Він відзначається на десятій день дванадцятого місяця місячного

календаря в останній день хаджжа і продовжується три-чотири дні. Жертвопринесення відбуваються в пам'ять про те, як Ібрахім (Авраам) був готовий принести в жертву Аллаху свого сина Ісмаїла. Але Бог змилостивився і послав ангела з баранчиком, чим і врятував сина. Мусульмани дуже ревно виконують жертвопринесення, оскільки, за їхніми уявленнями, перебороти міст Сират, перекинутий через пекло, і потрапити в рай можна лише на спині жертвовної тварини. Друге «канонічне» свято мусульман присвячене завершенню посту (араб. - ід аль-фітр; тюркс. – *ураза байрам*, рамадан байрам). Починається він у перший день наступного після рамадана місяця шавваля і продовжується три дні. У ці дні віруючий повинний відзвітуватися за те, як він провів піст. До числа свят належить також *п'ятниця* – день суспільної молитви. Мусульманська традиція освячує цей день містичним ореолом. Хадис із приводу священності п'ятниці говорить: «Кращий із днів – п'ятниця. У п'ятницю створена людина, у п'ятницю вона ввійде в рай, у п'ятницю вийде відтіля, час зупиниться тільки в п'ятницю». У п'ятницю, вважають мусульмани, народився пророк Мухаммед, було здійснене переселення з Мекки в Медину, у п'ятницю очікується початок Страшного суду.

Крім перерахованих свят, мусульмани відзначають і інші: *мавлюд* – день народження Мухаммеда (стали відзначати три століття по тому після виникнення ісламу); *мирадж* – свято піднесення, знаменує чудесну нічну подорож Мухаммеда в Єрусалим і його піднесення до престолу Аллаха; *ляйлят аль-кадр* – «ніч приречення». Є в ісламі і дні шанування святих жінок: Марії – матері Ісуса Христа, Аміні – матері Пророка, і особливо шанується дочка Мухаммеда і Хадиджи – Фатима, що розглядається як прародителька всіх нащадків Пророка, в тому числі і Махди – прийдешнього месії мусульман. До числа найбільш популярних шиїтських свят, що вони святкують крім загальномусульманських, відноситься *ашура* – день поминання Хусейна, шиїтського імама й онука пророка Мухаммеда.

Найважливіше місце в культурі ісламу посідає культ *Кааби* (араб. – куб) – головної мечеті Мекки й усього ісламського світу. Для мусульман Кааба – храм самого Аллаха. У її північно-східному куті в ніші вроблено вправлений у срібний обруч круглий «*Чорний камінь*» – святиня Кааби. За уявленнями мусульман, це окам'янілий ангел, що у Судний день виступить на захист віруючих, що доторкалися до нього. Відзначимо, що не всі мусульмани визнавали святість «Чорного каменю». Наприклад, кармати і ваххабіти вважали це порушенням принципу таухиду і починали спроби його руйнування. Саме тому нині «Чорний камінь» складається з трьох частин, скріплених срібним обручем.

Мусульмани поклоняються також святим місцям – *мазарам* (араб. – місце огляду, поклоніння, відвідування), до яких відносяться різні древні спорудження, могильні пагорби, місця поховання святих та ін.

Місцем проведення культових заходів є мечеть (ар. – «масджид» – місце поклоніння; місце, де простираються ниць). Існують соборні чи п'ятничні мечеті, а також сільські і квартальні. Внутрішній простір мечеті має особливий сакральний зміст і спланований так, щоб ніщо не заважало «Слову» поширюватися в гармонічному і як би нескінченному просторі. Варто зауважити, що богослужіння проходять швидко. Проповіді, як правило, вимовляються дуже коротко. Таку традицію зводять до Мухаммеда, що «повелів» довго молитися, але коротко читати проповіді. Відвідування мечеті вважається справою богоугодною, що очищає душу людини від «мирського паскудства».

Як правило, мечеті прикрашаються різьбленням по каменю, мозаїчною чи інкрустацією орнаментальним розписом з єдино дозволеними рослинними мотивами.

В ісламі із самого початку свого виникнення мечеті були не тільки місцем богослужіння. Для громади віруючих мечеть служить місцем народних зборів, відправлення правосуддя, у ній ведеться збір милостині та пожертвувань. У ній збираються вчені, читці Корану, літератори й філософи. У мечеті обговорюються поточні справи, виробляється відношення до тих чи інших подій, формується суспільна думка. У силу цього релігійна громада, що збирається в мечеті і що має на чолі імама, активно впливає на життя людей, визначаючи їх соціальні та політичні орієнтири.

При мечетях створюються школи – мектебе, в яких діти вивчають ті вірші Корану, що необхідні для виконання релігійних обрядів і одночасно одержують навички читання, письма й рахування. При великих мечетях існують аналоги православних духовних академій – медресе, де улеми готують майбутніх священнослужителів, богословів і законознавців.

Основу *релігійної організації* мусульман складає громада віруючих – *умма*, духовне й політичне керівництво якої здійснює імам. Кожна мусульманська громада визначеною мірою автономна і багато в чому діє самостійно. Однак незалежно від географічного положення між громадами, які займаються вивченням ісламу, повинні бути відносини братерства.

В ісламі на відміну від інших світових релігій немає чіткого розподілу на мирян і духівництво. Звичайно духовного звання удостоюються люди, що навчалися в медресе і закінчили його. Але бувають випадки, коли імамом стає просто грамотна, освічена і шановна у громаді людина.

У проведенні обрядів бере участь муедзин (ар. – що запрошує, що повідомляє) – служитель мечеті, що закликає мусульман на молитву (що проголошує азан), і проповідник. Важливою офіційною особою в мусульман-суннітів є муфтії (ар. – що висловлює думку). Він має право робити висновок, іменований фетвою з питань застосування шаріату. В даний час у кожній мусульманській країні є верховний

муфтій, що здійснює релігійний контроль над діяльністю уряду. У країнах СНД так прийнято називати голову мусульманських громад у межах великих територій.

Таким чином, у культурі й організації ісламу об'єктивується абсолютний монотеїзм, а релігія, зливаючись воедино зі світським началом, стає невід'ємним елементом життя мусульманина і суспільства.

3. Шаріат. Основи моральної та соціально-політичної концепції ісламу

Невід'ємною частиною релігійно-культурної системи ісламу є шаріат. *Шаріат* (араб. - аш-шаріа, букв. прямий, правильний шлях, розпорядження, законоположення) являє собою загальне вчення про ісламський спосіб життя. Це – *звід норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульманина*. Шаріат почав оформлятися в VIII ст. і включив у себе такі норми, що регулюють державні, майнові, сімейно-шлюбні, цивільні, побутові та інші взаємини мусульман. Відзначимо, що мусульманський світ з моменту свого виникнення і до XIX ст. не знав інших офіційних законодавчих систем. Цим у визначеній мірі пояснюється висока ефективність і стабільність дії шаріатських норм протягом всієї історії ісламу. Зміцненню шаріату сприяла і включеність у нього *адату* (араб. – звичай) – звичайного мусульманського права, завдяки якому норми і правила шаріату сприймаються народною свідомістю як глибокі традиції.

Дисципліна, що займається виведенням конкретних правил поведінки із шаріату, називається *фікх* (араб. – глибоке розуміння, знання). Головними джерелами мусульманського права є Коран і Сунна. В другій половині VIII ст. богословами-законознавцями був розроблений метод аналогії – *кіяс* (араб. – зіставлення, порівняння) і висунутий принцип *іджма* – згода, одностайна думка чи рішення авторитетних осіб з обговорюваного питання.

Норми шаріату встановлюють: 1) дії обов'язкові, здійснення яких винагороджується, а нездійснення приводить до покарання; 2) дії бажані, за здійснення яких чекає винагорода, але нездійснення яких не викликає ніяких правових санкцій; 3) дії добровільні, за які не передбачені ані винагорода, ані покарання; 4) дії небажані, що заслуговують морального осуду, але не спеціального покарання; 5) дії заборонені, за здійснення яких очікує строге покарання.

На основі норм шаріату правосуддя з цивільних і кримінальних справ здійснюють спеціальні судді – *каді* (араб. – що призначає, що присуджує). У шаріатському суді каді є й обвинувачем, і тим, хто стежить за приведенням у виконання призначеного ним вироку. За порушення законів шаріату впливають покарання, які можна звести

до чотирьох видів: 1) відплата однорідною дією: убивство за убивство, поранення – за поранення і т.п.; 2) плата чи штраф за пролиту кров; 3) покарання, обумовлене законом на підставі аналогії; 4) покарання, обумовлене кадї за його розсудом.

У процесі еволюції мусульманського права в ісламі склалося кілька шкіл законодавства – *мазхабів* (від мазхаб – араб. – користь, спосіб дії, шлях). Серед суннітів найбільш значимими є чотири мазхаби:

1. *Ханіфіти* – послідовники Абу Ханіфи (699 – 763), мусульманського теолога і правознавця. У цьому мазхабі основним джерелом права визнається Коран. Сунна вважається незалежним джерелом лише після строгого добору хадисів. Як допоміжне джерело залучається звичайне право. Розповсюджений у Туреччині, на Балканах, на Кавказі (крім Азербайджану), на більшій частині Середньої Азії, в Афганістані, Індостані, Індонезії.

2. *Малікіти* – послідовники теолога й імама Маліка ібн Анаса (713 — 795), що розглядав Коран і Сунну як єдине джерело, підкреслюючи в переказі колективний досвід ранньої мединської громади. Тут був розроблений принцип «незалежного судження заради користі», що став для малікітів одним із додаткових джерел фікха, прийомом формулювання його норм раціональним шляхом. Найбільше поширення малікітський мазхаб одержав у країнах Північної Африки, був державним у мусульманській Іспанії. Значне число малікітів проживає в Єгипті, Судані й Західній Африці.

3. *Шафіїти* – послідовники видатного юриста, богослова і знавця переказу Мухаммеда аш-Шафії (767 – 820). У своєму вченні він об'єднав положення двох попередніх мазхабів і висунув метод установлення зв'язку з уже відомим: будь-яке правило діє доти, доки не доведено, що ситуація змінилася. Ця школа займає тверді позиції в Єгипті, Лівані, Йорданії, на Бахрейнї, у країнах Східної Африки, а також у Малайзії, Сінгапурі й Брунеї.

4. *Ханбалітська* школа суннітського законодавства, названа по імені її засновника Ахмеда ібн Ханбала (780 – 855), оформилася до початку IX ст. у Багдаді. Ханбалітський мазхаб максимально широко використовує Коран і Сунну, виступає проти будь-яких раціоналістичних правових методів буквального чи алегоричного тлумачення священного переказу. В даний час ця школа є офіційною в Саудівській Аравії, до неї апелюють проваххабітські набудовані угруповання ісламських фундаменталістів, однак у цілому широкого поширення вона не одержала.

Усі чотири суннітських мазхаби визнають чотири корені фікха і вважають, що в XI ст. закінчена розробка основних принципів ісламу в догматиці, обрядах, етиці й суспільних підвалинах. Ці мазхаби, незважаючи на суперництво, не прийшли до замкнутості. Перехід з одного релігійно-юридичного толку в інший є простим і не вимагає

дотримання формальностей, тому що не впливає на релігійний статус людини.

У шиїзмі так само, як і в суннізмі, оформилися оригінальні релігійно-правові школи: джафарітський, зейдитський, ісмаїлітський.

Джафаріти – послідовники Джафара аса-Садика (близько 700 – 765), шостого імама шиїтів-імамів. Мазхаб, що остаточно сформувався через багато років після смерті Джафара, установлює чотири корені права: Коран, ахбар, іджму й акл (розум). Джафаріти бачать у вірі наслідок доказів, а не «наслідування» і вважають за можливе подальший розвиток основних принципів ісламу, що дозволяє їм пристосовувати свою доктрину до вимог часу. Джафарітський толк переважає в Ірані та прийнятий в інших областях, де проживають імаміти.

Одним із найважливіших розділів шаріату є той, котрий присвячений *сімейно-шлюбному праву*. Тут шлюб розглядається, як уже відзначалося, як обов'язок людини перед Богом, а численних дітей – як знак Божого благовоління. В ісламі офіційно узаконене багатоженство [1, 4:3]: дозволяється мати до чотирьох дружин за умови рівного їхнього забезпечення. Не забороняється чоловіку мати і наложниць, число яких практично не обмежено. Крім того, оскільки процедура розводу відповідно до шаріату проста (мусульманину досить тричі вимовити формулу розірвання шлюбу «Талак!» [1, 2:228-232], щоб жінка вважала себе розведеною), остільки чоловік завжди має право на заміну дружин.

Коли мусульманин одружується, він повинний сплатити за наречену її батькам викуп (тюрк. – калім). Розведеній дружині повертається та частина майна, що є її особистою власністю, і відповідно до статку чоловіка призначається справедливе утримання [1, 2:242].

Відповідно до ісламу, відносини між чоловіками мають будуватися на основах гармонії та взаєморозуміння. Але головним у будинку вважається чоловік, що утримує родину [1, 4:38].

Найбільшу увагу в шаріаті приділяють *майновому і спадкоємному праву*, характерною рисою якого є відсутність права батьків на обмеження спадкоємців. При цьому, щоправда, жінки успадковують удвічі менше, ніж чоловіки.

У шаріаті наведені також основи *моральної концепції* ісламу. Тут усі моральні норми розглядаються як вічні, абсолютні й незмінні, як дані самим Аллахом. Тому їхнє порушення трактується як *гріх*. Крім того, в ісламській етиці моральні і правові норми ототожнюються, що приводить до оцінки морального вчинку не тільки як гріх, але і як *злочин*. У зв'язку з цим до виконання моральних норм мусульманин примушується не тільки суспільною думкою, але і владою: за їхнє порушення впливає карне покарання.

В ісламській релігійно-моральній системі на перше місце поставлені ті норми, в яких безпосередньо виражено відношення до Бога. Вищою нормою і чеснотою вважається покірність волі Аллаха. На другому плані знаходяться загальнолюдські моральні норми: «не убий», «не укради», «не бреш», «будь добрим», «шануй батька і матір» та ін. У ранг моральних вимог в ісламі зведена вимога чесної торгівлі, неприпустимість високого позичкового відсотку і полегкість до бідних боржників, удов і рабів. Однак усі ці норми набувають сенсу тільки в тісному зв'язку з першою групою норм. Тому моральний ідеал в ісламі – це людина, що смиренніше й уклінно прийняла волю Аллаха, завжди і скрізь слідує за запропонованим ним шляхом.

Включеність морального вчення ісламу в шаріат дуже рано зажадали розробки практичної етики. Так з'явилися «Кодекси пристойності», що докладно описують правила поведінки в будь-якій, навіть глибоко інтимній, життєвій ситуації. Усе це розкриває іслам не просто як світогляд, але як особливий спосіб життя.

У шаріаті також розроблені основи соціальної та державної політики.

Соціальна доктрина ісламу виходить із того, що всі люди рівні як слуги Аллаха: «Немає переваги білому над чорним, арабу над не арабом», «Усі люди брати, вони раби єдиного Бога». Розбіжності між людьми можливі тільки за їхнім відношенням до віри в Аллаха: *правовірні, іновірці, невірні*. Матеріальна нерівність не має значення в порівнянні з духовною єдністю. Відповідно до ісламу, багатство належить не конкретній людині, а Богу. Власник як би орендує це багатство і може їм розпоряджатися лише після сплати податків на користь бідних. Тому в ісламі осуджується як надмірне збагачення, так і марнотратство. З іншого боку, у соціальній доктрині ісламу визнається вічність і непорушність приватної власності, а отже, і існування соціально нерівних шарів [1, 43:31].

Важливе місце в соціальній доктрині ісламу посідає його фундаментальне поняття «покірність». Пристосоване до реального життя, воно може трактуватися як покірність долі, світу, в тому числі і соціальному, як прояву волі Аллаха. Але можлива й інша інтерпретація: людина – це раб Аллаха і не може бути рабом собі подібного. Таке трактування покірності нерідко було міцною основою національно-визвольної боротьби арабів-мусульман. Однак рабом мусульманина може бути «невірний», стосовно якого можна робити жорстокі вчинки, продавати і купувати його: работоргівля і рабовласництво в Саудівській Аравії існували аж до 50-х років ХХ ст.

Одним із важливих моментів у вченні ісламу є розуміння *нації та громадянства*. Відповідно до Корану, «ісламська нація» – це умма – єдина нація, що склалася в границях усіх мусульманських держав. Громадянство визначається терміном «дженсія» і відповідає державному розподілу: єгиптянин, алжирець, іранець і т.п. У рамках

цієї концепції оформлюються і відносини з іншими націями і народностями. До них підходять з позиції віри. Увесь світ був розділений на три сфери: 1) «область ісламу» (дарунок аль-іслам), куди ввійшли країни, що сповідують іслам і знаходяться під владою мусульманських правителів і мусульманського права; 2) «область мирного договору» (дарунок ас-сулх) – це країни, що підкорилися мусульманам добровільно, шляхом договору, немусульманське населення яких знаходиться під заступництвом ісламу і платить за це подушну подать; 3) «область війни», тобто немусульманські країни, що не мають мирного договору з мусульманами, а отже, що знаходяться з ісламом у стані вічної війни, де відсутність воєнних дій розглядається як тимчасова.

При створенні ісламської *теорії держави і влади* мусульманські законодавці керуються головною ідеєю Корану: Аллах – законодавець, заборонник і дозволитель є єдиним джерелом влади. За його посланником (Мухаммедом) зберігалася функція контролю над точним виконанням на землі Божої волі. Мусульманська держава, з погляду суннітів, повинна бути єдиною і мати одну главу. Він повинний походити з племені курейшитів, як і Мухаммед, і обиратися народом. Відносини між главою держави і мусульманською громадою розглядаються як обопільна умова, що припускає взаємні зобов'язання (докладніше про теорію держави і влади [10, с.261-270]).

Таким чином, завдяки шаріату іслам проникає в усі сфери суспільного й індивідуального життя людини, перетворюючи в необхідне і визначальне умову його буття.

4. Основні напрямки ісламу: хариджизм, суннізм, шиїзм, суфізм

У своєму розвитку іслам не уникнув дроблення, хоча і виникнув як єдине і цільне вчення. У результаті внутрішніх соціально-економічних і політичних протиріч в ісламі в другій половині VII ст. виникли три напрямки: *хариджизм, суннізм і шиїзм*. Два останніх – головні напрямки в ісламі і до цього дня. Трохи пізніше оформилася містико-аскетична течія – *суфізм*.

Хариджити (араб. «хаваридж» – що вийшли, виступили) являли собою саме раннє релігійно-політичне угруповання в історії ісламу. Приводом для виділення хариджизму в самостійну течію послужила нерішучість четвертого халіфа Алі в битві під Сіффіні (657 р.) із заколотним ставлеником Омейядів намісником Сирії Муавією. Тоді 12 тис. чоловік, розчарувавшись в Алі, висунувши гасло «Немає халіфа, інакше як з волі Бога і народу», відокремилися від його війська і відмовилися його підтримувати.

Хариджити вважали, що халіф повинний одержувати верховну владу від громади тільки виборним шляхом. У випадку, якщо він не

відповідає своєму призначенню, громада має право його скинути і, якщо це необхідно, вбити. Халіфом може стати будь-який віруючий поза залежністю від походження, соціального статусу й етнічної належності. Якщо одна місцева громада відрізана від іншої, то кожна може обрати собі халіфа. Законними халіфами хариджити вважали Абу Бекра й Омара. З X ст. вплив хариджитів різко занепав. У даний час хариджитські громади зберігаються в Омані, Алжирі та Лівії.

Поділ ісламу на суннізм і шиїзм (араб.«шиа» – прихильники, партія; іншим чином «Шиат-Алі» – партія Алі) відбувся в результаті політичної боротьби за престол халіфату.

Найвеличнішим напрямком в ісламі є *суннізм*: майже 90% мусульман у світі сповідають суннітський іслам. Хронологічно суннізм оформився слідом за шиїзмом, як негативна реакція на його становлення. У X – XI ст. він набув контурів самостійної течії, що сприймалася як традиційна, ортодоксальна. На відміну від інших напрямків, тут не виникали особливі течії і секти. Тільки в новий час як релігійно-політичний рух з'явилися ваххабіти.

Повне найменування суннітів – «люди Сунни і згоди громади» – відбиває важливі принципи традиційного ісламу – прихильність цінностям, зафіксованим у Сунні, й ідеї керівної ролі громади у вирішенні життєво важливих проблем. До основних ознак належності до суннізму відносяться: визнання законності влади перших чотирьох халіфів; відсутність сумніву у вірогідності шести «канонічних» збірників хадисів; належність до однієї з чотирьох правових шкіл суннізму (малікітської, шафіїтської, ханіфітської чи ханбалітської). Сунніти відкидають ідею посередництва між Аллахом і людьми після смерті пророка Мухаммеда, не приймають ідею про «божественну» природу Алі та право його нащадків на духовне верховенство в мусульманській громаді.

Ваххабізм склався в середовищі ханбалітів у XVIII ст. в Аравії під впливом ідей Мухаммеда Абд аль-Ваххаба (1703/4 – 1792). Він закликав повернутися до Корану і «неушкодженій» Сунні, очистити первісну «істинну» релігію від наступних нашарувань. Керуючись принципом «немає нікого, хто був би гідний звеличання чи поклоніння, за винятком Аллаха», ваххабіти вважали засновника ісламу звичайною людиною, що не може бути об'єктом поклоніння. Вони відкидали культ святих і паломництво до мазарів. У свій час вони спробували розтрити Чорний Камінь Кааби як язичеський пережиток. Вони засуджують розкіш, спів, танці, лихварство, оспівують культ бідності і проповідують «братерство» і єднання всіх мусульман під прапором свого вчення. Ваххабізм закликав і закликає до священної війни проти невірних, вважаючи такими всіх, хто не примкнув до них. На початку XIX ст. ваххабіти на території Аравії заснували емірат на чолі із Саудом. (Його нащадки правлять у Саудівській Аравії і понині). Нині ваххабізм, будучи основою пануючої

ідеології Саудівської Аравії, став більш помірним, а святині Аравії не тільки відновлені, але і знаходяться під захистом і заступництвом аравійської влади.

Шиїтський напрямок в ісламі поєднує мусульман, що визнають єдиними спадкоємцями пророка Мухаммеда четвертого «праведного халіфа» Алі і його нащадків. Спонукальним мотивом його виникнення стала суперечка про спадкоємність у духовному і світському керівництві громадою після убивства в 656 р. халіфа Османа. Аргументом на користь Алі як претендента на верховну владу було його споріднення із засновником ісламу (він був двоюрідним братом пророка Мухаммеда і чоловіком його дочки Фатими).

Шиїзм вже в VII ст. оформляється в особливий напрямок в ісламі. Шиїти, як і сунніти, визнають святість Корану, посланство Мухаммеда, традиційну мусульманську обрядовість. Але їхнє тлумачення деяких принципів відрізняється від прийнятого в суннітів. Так, у Корані шиїтськими богословами була додана ще одна сура під назвою «Два світили». Під двома світилами маються на увазі Мухаммед і Алі. Шиїти, як і сунніти, вважають Сунну другим джерелом мусульманського віровчення. Але вони відкидають ті перекази, що сходять до супротивників Алі і створюють свої священні перекази, що звичайно іменують "ахбар".

В основі доктрини шиїтів лежить, як стверджувалося, теза про виключне право нащадків Пророка на владу над правовірними. На відміну від суннітів, для яких Мухаммед був вищим Божественним символом, що здійснював безпосередній зв'язок віруючих з Аллахом, шиїти сприйняли Пророка насамперед як відзначену Аллахом особистість, наділену сакральною Благодаттю й у силу цього покликану не тільки керувати, але і передати цю Благодать своїм нащадкам. Спадкоємна Благодать, отримана Алі через споріднення з Мухаммедом, була посилена його особистими якостями. Благодать же, що випала на частку нащадків Мухаммеда й Алі, ставала ще більш вагомою, незаперечною і значимою. Ось чому Алі як великий символ шиїтів був згодом обожнений ними не менше, ніж пророк, а в деяких шиїтських сектах навіть більше.

Відповідно до цього в догматиці шиїзму склалося уявлення про святих імамів. Шиїти вважають, що імамом може стати тільки кровний родич Мухаммеда, нащадок Алі, як носій Божественної благодаті. Вони визнають 12 імамів із числа прямих нащадків імама Алі. Відповідно до їх учення, дванадцятий за рахунком імам – Мухаммед бен аль – Хасан – таємничо між 874 і 878 рр. зник. Це «схований» імам. Вони поклоняються йому і вірять, що перед Страшним Судом він з'явиться як месія, Махди (араб. – відомий вірним шляхом) для встановлення на землі рівності й справедливості.

У шиїзмі широке поширення одержав культ мучеництва. Ідеї величі страждань за віру, втілену в трагічну долю ряду шиїтських

імамів, починаючи з Алі і його сина Хусейна, шиїтами надається виняткове значення. Одним із важливих і своєрідних свят шиїтів, відсутнім у суннитів, є ашура (араб. – десяте). Це – день жалоби, супроводжуваний театралізованими ходами, піснями, проповідями і самокатуваннями в пам'ять «великомученика» Хусейна, онука Мухаммеда, сина халіфа Алі². Міста Неджеф, де за переказом був похований Алі, і Кербела (Ірак), де знаходиться мечеть, споруджена на передбачуваному місці поховання «найбільшого мученика» Хусейна, є святинями шиїтів і місцями паломництва. Місцями поклоніння в них є також Кум і Мешхед (Іран).

У практиці шиїзму знайшов широке застосування принцип *такія* (араб. – обачність, розсудливість) – «розсудливе приховування своєї віри», тобто право говорити і робити те, що суперечить вірі з розумінь особистої безпеки чи в ім'я інтересів громади одновірців, залишаючись при цьому в душі відданими своїй релігії.

Відповідно до шиїтської концепції влади верховний імам офіційно не обіймає яку-небудь державну посаду, але в той же час усю владу тримає під своїм контролем. Найбільш впливовими духовними особами в шиїтів вважаються муджтахиди – богослови, що досягли вищого ступеня знань у юридично-богословських науках і мають прерогативу самостійного судження з питань догматики, права й моралі. Самі авторитетні й шановані з них удостоюються звання «аятолла» (від араб. «аят» – чудо, знамення й Аллах – боже чудо, божественне знамення). Вищим рангом у шиїтів вважається великий аятолла – «відображення Аллаха».

В ісламському світі шиїти й близькі до них течії складають меншість, але вони дуже активні і значно впливають на мусульманський рух у світі. Найбільше поширення шиїзм одержав в Іраку й Ірані, у Лівані, Ємені й Бахреїні. Прихильники цієї течії є в Афганістані, Пакистані, Індії та Сирії. Шиїтами є багато мусульман Азербайджану і деяких мусульман Таджикистану.

Шиїзм не є єдиним і монолітним напрямком. Відповідно до однієї з широко розповсюджених ісламських класифікацій він підрозділяється на п'ять великих сект, що згодом дробилися на більш дрібні утворення. Це *кайсаніти*, *зейдіти*, *імаміти*, «крайні» *шиїти* і *ісмаїліти*.

Найбільш численне і помірне крило шиїзму подане *імамитами*, що визнають 12 імамів з роду Алі. Тому їх називають ще «дванадцятниками» (існаашарійа). Важливе місце у вченні імамів посідає ідея про «схований» імам. Після таємничого зникнення Мухаммеда бен аль-Хасана (Мухаммеда аль-Махді), з погляду імамів, почався період «малого схову». Таємне існування імаму ними інтерпретується як вилучення імаму з громади в результаті

---

² Інша назва ашури - «Шахсей-вахсей» - перекривлене від персидського вигуку «Шах Хусейн, вах Хусейн!». Яскравий, художній опис шахсея-вахсея, що проходив на Кавказі, дав М. Горький [3].

божественного волевиявлення і його невидиме буття, коли він пильно спостерігає за долями своєї громади і незримо керує нею. У період «малого схову», що тривало 60 років (до 940 р.), зв'язок між «схованим» імамом і його громадою здійснювали посланники (сафири). Четвертий сафир не залишив після себе спадкоємця, що послужило початком «великого схову». Це за уявленнями імамів продовжується і донині. Імаміти вірять у непогіршеність імамів і у владу часу цього, таємного імаму – Махді, чий прихід як Месії відкриє істинне розуміння Корана. Він скине узурпаторів і встановить царство справедливості на землі.

В даний час імамізм, прийнятий як державне віросповідання в Ірані, шиїти-імаміти складають майже половину населення Іраку, їхні громади є в Лівані, Кувейті, Бахреїні, Саудівській Аравії, Йорданії, Афганістані й інших країнах поширення ісламу.

Найбільш великий і значимий розкол у шиїзмі відбувся в середині VIII ст., коли шостий імам шиїтів Джаафар ас-садок позбавив свого старшого сина Ісмаїла права бути сьомим імамом на користь іншого свого сина. Незгодні з цим рішенням шиїти згуртувалися навколо опального Ісмаїла й оголосили його сьомим законним імамом. Так виникла принципово нова течія у шиїзмі – *ісмаїлізм*. У його вченні чітко простежується вплив як давньогрецьких шкіл, таких, як неоплатонізм, неопіфагоризм, гностицизм, так і зороастризм з його культом священної сімки й індійських учень про карму, переродження, Брахмана-Абсолют.

За вченням ісмаїлітів, іпостасю Бога Аллаха є Світовий Розум, що має всі божественні атрибути. Прояв його у феноменально-почуттєвому світі – пророки, яких нараховується сім: Адам, Авраам, Мойсей, Ісус, Мухаммед та Ісмаїл. Еманацією Світового Розуму є Світова Душа, що відповідає за створення матерії й життя, включаючи людину. Прояв її – сім імамів, тлумачів семи пророків. На думку ісмаїлітів, душі імамів відрізняються від душ простих людей тим, що в них утілена Світова Душа. Тому імами й особливо пророки вже не просто люди, а «живі боги». Відповідно до числа пророків та імамів історія теж поділяється на сім періодів, у процесі зміни яких усе живе, включаючи людину, народжується і вмирає за законом перероджень. Мета людини на землі – досягнення вищого знання, збагнення божественної істини. Умудрена божественною істиною, душа попадає в рай. Досягнення його веде до порятунку, що дорівнюється поверненню до Світового Розуму, тобто припиненню існування і перероджень. Пекло – це стан нещастя, тому перебування там має тимчасовий характер. Процес пізнання божественної істини за вченням ісмаїлітів досить складний. Тому простим людям у їхньому русі до збагнення вищого знання допомагають імами. Вони ж керують і всім духовним життям. Слід, однак, відзначити, що для гнітючої більшості ісмаїлітів суть учення спрощено зводиться до чекання

Махди з його царством вищого істинного знання і шляху порятунку [2, с.165 – 167].

Більшість ісмаїлитів визнають своїм духовним главою Ага-хана. Нині це Ага-Хан IV (народ. 1937 р.). Його резиденція знаходиться в м. Пуна (Індія). За словами Ага-Хана IV, його послідовники живуть у 22 країнах, особливо багато їх в Індії, Ірані, Північному Афганістані, Східній Африці, Сирії, а також у Таджикистані. Більшість із них селяни, але багато і власників, і співвласників великих підприємств, землевласників. Ісмаїліти мають свої школи, молодіжні й жіночі організації, свої видавництва, засоби масової інформації.

Величезний вплив на розвиток культури і суспільно-політичне життя мусульманського Сходу зробив *суфізм* – містико-аскетичний напрямок в ісламі. Суфізм – переклад з арабської *тасавуф*, буквально означає «становлення суфію» [15, с. 44]. Перші релігійні громади суфіїв (від слова «суф», що означає грубу вовняну накидку, в яку вони облачалися) з'явилися в Ірак (Куфа, Басра, Багдад) і Сирії на початку VIII ст., потім вони швидко поширилися всюди, від Іспанії до Індії³.

В основі суфійського вчення лежить інтуїтивне пізнання Бога, внутрішнє, емоційне усвідомлення релігійних істин – «духовний досвід». Бог у суфійській концепції – не істота, що живе десь у надхмар'ях. Він нерозривною ниткою зв'язаний з людиною і живе в духовних глибинах віруючого, у його серці.

Зауважимо, що принцип єдиnobуття в суфізмі, при всій його, здавалося б, абстрактності, веде до важливих практичних висновків: кожна людина, які б не були її переконання, є носієм вищого духовного початку. У цьому сенсі будь-яка релігія для суфія – лише один із численних шляхів до Бога. «Коли *Я* и *Ти* більше не існують, що таке мечеть, церква, синагога чи храм вогнешанувальника?» (Шабістарі).

Із суфізмом в ісламі пов'язано виникнення чернечого руху *дервішів*. Перське слово «дервіш» (араб. – факір) буквально означає: «той, хто встав на шлях до Бога», а в переносному значенні – «жебрак». Дервіш слідує за шляхом духовної убогості: він – жебрак, оскільки має потребу в Богові. Нерідке поняття «дервіш» використовується як синонім поняття «суфій».

Суфій повинний, пройшовши важкий і довгий шлях релігійно-морального самовдосконалення, духовного очищення і самозаглиблення, відмови від мирського «я», розвинувши любов до Бога, відкрити Його в собі. Досягнення цієї мети робило суфія свого роду святим, що мав можливість позачуттєвого і позараціонального спілкування з Аллахом.

---

³ Слід відмітити, що в літературі існує і «грецька» версія етимології слова «суфі», згідно з якою воно є перекрученою арабською передачею грецького «софія» - мудрість. У Росії в XIX – поч. XX ст. суфізм іменували також дервішеством, зікризмом і мюридизмом.

Відповідно до таких уявлень вже ранні авторитети суфізму розробили вчення про послідовні стадії вдосконалювання суфія в його русі до кінцевої мети – збагнення Бога. Тому суфізм називають ще і «шляхом» – тарикат (араб. тарика – дорога, шлях; у переносному значенні – шлях до істини). На цьому шляху є «... ряд дискретних психічних і етичних властивостей, що повинна знайти і розвинути надалі людина» [15, с. 139]. У суфізмі вони одержали назву "стоянок" (макам, множ. макама). У вченнях про стоянки звичайно знаходить висвітлення пережитий автором духовний (містичний) досвід збагнення вищої реальності. Тому їхня кількість і послідовність у різних авторів різні [15, с. 141 – 143]. Ряд стоянок зустрічається практично в кожному переліку. Це – сподівання, терпіння, задоволення, надія.

Містичний досвід не підлягає раціоналізації, тому його передача може бути здійснена тільки безпосередньо від учителя, духовного наставника (араб. — шейх, перс. — бенкет) до учня (мурид). Важко переоцінити важливість інституту «наставник – учень» для суфізму. Саме на його основі виникла така форма його організації, як суфійські братерства-ордени (тарики). Це пояснює те, чому суфізм ніколи не являв собою цілісної, стрункої системи, а являє собою сукупність усіляких варіантів, відгалужень, шкіл, кожна з яких орієнтується на вчення свого засновника, причому авторитет останнього безумовний.

Разом із тим при всьому різноманітті варіацій містико-аскетичного вчення в ньому можна виділити два основних напрямки – крайній і помірний суфізм. Прихильники крайнього (пантеїстичного) суфізму вважали кінцевою метою «шлях до Бога» не тільки зближення з ним і його споглядання, але і «знищення», «розчинення» особистості містика в Богові. Цей стан одержав назву «фана» (араб. – небуття, зникнення).

Суфії крайнього толку найчастіше не додавали значення зовнішнім формам релігії, віддаючи перевагу внутрішній релігійності.

Поряд із крайніми формами розвивався і помірний суфізм, що наказує суворо дотримуватися релігійних обов'язків, уникати екстатичних трансів і почитати ранні ісламські авторитети. Прихильники помірної суфізму поряд із «таємним» знанням про Аллаха визнавали цінність формального знання як відправної точки для знання вищого порядку – знання суфіїв.

У XII – XIII ст. відбувається зближення суфіїв помірної толку з офіційним ісламом. Важлива роль у цьому належить Абу Хамід аль-Газалі, який стверджував, що суфійська теорія і практика цілком відповідають основам мусульманської релігії. Він визнавав практичну користь суфізму, тому що це вчення мало на меті моральне удосконалювання людини. У той же час він відкидав суфійські ідеї про можливість повного злиття людської душі з Богом і розчинення в ньому.

При всій різниці, яка існує між окремими орденами, в суфізмі можна виділити ряд загальних обрядових (культових) елементів. Усі суфії дуже почитають Коран. Читання, завчання коранічних сур, відтворення його уривків під час обов'язкових п'ятиденних і необов'язкових, але бажаних для кожного суфія п'яти нічних молитов відкриває його особливий таємний (містичний) зміст. Поступово на основі висловлень тих, хто відкрив у своєму серці Коран, створюється традиція його містичного тлумачення. Важливим для суфіїв є культ Мухаммеда. Його поведінка, спосіб життя і, особливо, «піднесення» Пророка до Аллаха стали зразком для містичного тлумачення. Характерним для суфізму є також культ святих. Такими визнавалися, насамперед, засновники орденів, що розглядалися як носії небесної благодаті (бараку), здатної передаватися від засновника ордену до його спадкоємця шляхом еманції. Тому написання і вивчення їхніх біографій, шанування їхніх могил і паломництво до них вважається богоугодною справою. З погляду суфіїв гробниці таких святих (мазарі) мають чудодійну силу, що виліковує і допомагає правовірним. Тому в деяких випадках два-три відвідування гробниць святих прирівнювалися до хаджжу.

Суфізмом були розроблені різні методи для досягнення духовного перетворення, однак найважливішим для суфія є складний обряд, що одержав назву «зикр». У перекладі з арабської це слово означає «згадування», «пам'ять». Основу обряду складає повторення імен Аллаха – у різних кількостях і сполученнях, у різній послідовності, у русі чи нерухомості, як запропоновано членам того чи іншого братерства чи ордену. Багаторазове проголошення імен Бога – при повному усвідомленні їхнього змісту і любові до них – звільняє людину від свого «Я», і тоді Божественна енергія пронизує всю істоту, що вимовляє, змінюючи її. Вимога зикра міститься в Корані [1, 2:153; 7:205; 13:28 і т.ін.]. З виникненням орденів розроблявся і відповідний кожному братерству ритуал зикра. У цілому можна виділити "тихий зикр", чинений суфієм на самоті, і голосний колективний зикр – голосне вихваляння, славослов'я Аллаху, що супроводжується колективними екстатичними рухами, які приводять людей у стан релігійного екстазу. Іноді, наприклад, у деяких послідовників кадірійського тарикату, зикр доповнюється музикою.

Первинними формами суфійської організації були аскетичні обителі – ханакі, що закладалися суфійськими вчителями і служили своєрідними школами мусульманського містицизму. Приблизно з XI ст. на їхній основі в різних районах Халіфату стали виникати суфійські (дервішські) ордена-братства. Для них характерна сувора і струнка ієрархічна структура. На чолі ордену стояли «святі батьки» – шейхи, піри, ішани, що мали вже не тільки абсолютний релігійний авторитет, але і безумовну адміністративну владу над підлеглими їм муридами. В орденах існував суворий внутрішній регламент, більш чітко

визначалися ритуал вступу і ступені присвяти. Найчастіше виділяють чотири ступені: 1) «шаріат» – неухильне виконання законів ісламу; 2) «тарикат» – період послушництва в ролі «мурида» при авторитарному суфійському вчителі; 3) «марифат» – пізнання не розумом, а серцем єдності Всесвіту в Богові (світ – це еманція Бога), рівності всіх релігій (однакових променів єдиного сонця), відносність добра й зла; 4) «хакихат» (істина) – повне ототожнення того, хто пізнав Бога, з божеством.

Активний ріст числа суфійських орденів відбувався протягом XI–XIV ст., хоча нові ордени, не говорячи вже про філії, виникали і пізніше. Різною була діяльність і доля цих орденів. Одни з них швидко занепадали, інші активно діяли протягом багатьох століть й їхній вплив відчувається й у сучасному світі. На сучасному етапі широко поширені і користуються визначеним впливом такі ордени, як Кадерийя, Сенусийя, Накшбандийя й ін.

Наведені течії й секти в ісламі не вичерпують усього багатства форм, у яких він існує, але вони розкривають його гнучкість, здатність давати відповіді на запити історичного часу, суспільства й особистості і, одночасно, показують потенційні можливості ісламу як світової релігії.

5. Іслам і суспільство: традиції й сучасність

Основною специфічною рисою ісламу можна вважати злиття духовного й світського начал, політичної адміністрації та релігійної влади. Саме на цій основі закладалися такі традиції ісламського світу, як абсолютизація релігійного авторитету і зниження значення адміністративно-бюрократичної ієрархії в суспільно-політичному житті; перетворення ідеї священної війни з невірними в абсолютну цінність. Часом політика цілих країн ставилася на службу цій ідеї.

Серйозний вплив на формування традиції у відношенні мусульман до життя зробила властива ісламу ідея приречення. Вона об'єктивно обмежувала індивідуальну енергію й ініціативу. Визначений тип пасивності стає характерною рисою поведінки мусульманина.

Сильний акцент на обрядову сторону життя з її щоденними молитвами, обов'язковим місячним постом, паломництвом і т.п. – також одна з характерних для ісламу релігійно-культурних традицій. Такого роду традиції різко протистояли індивідуальності й одночасно виховували звичку до покори, слухняності, дисципліни.

Особливості ісламу і, насамперед, злитість духовного й світського основ обумовили досить швидке оформлення та поширення арабо-ісламської релігійно-культурної традиції. Вона швидкими темпами підкоряла собі завойовані країни й народи, велика частина яких, включаючи і древні центри світової цивілізації, була ісламізована. Але

й арабська культура збагачувалася за рахунок зворотного впливу на неї культур Єгипту, Месопотамії, Індії, Ірану та інших центрів світової культури. У IX ст. в арабському світі були відомі добутки Галена, Гіппократа, Евкліда, Архімеда, Птолемея. Велике поширення одержали природничо-наукові та філософські твори Арістотеля (не була відома тільки “Політика”), Платона, роботи неоплатоників і пізньоантичних коментаторів. Про величезний інтерес до давньогрецької філософії в арабо-мусульманських країнах свідчить поява навряд чи не єдиної в епоху середньовіччя своєрідної історії філософії – книги Шахрастани “Релігійні секти і філософські школи”, написаної в XII ст. і що викладала вчення мілетських філософів, Піфагора, Анаксагора й ін. Ці впливи додали арабо-ісламській культурі додаткової потенції для розвитку і створили основу для того, щоб середньовічна арабо-ісламська культура стала на якийсь час на чолі світової цивілізації.

Поважне відношення до знання наведено вже в Корані. Тому людям науки в мусульманських країнах VIII – XII ст. виявлялася дуже велика повага. Нерідко на них дивилися як на моральний зразок, оскільки безкорисливе заняття науками вважалося кращим шляхом до очищення людини. Знання арабськими вченими античної науки і багатовікових досягнень індійської науки дозволило розвинути ряд галузей наукового знання і, насамперед, математику (вони заклали основи алгебри і тригонометрії) та астрономію. В області фізики варто вказати на їхні відкриття в оптиці (наприклад, аль-Газен (965 – 1039) у своїй праці з оптики давав разючо точний для того часу опис будови ока).

Серйозний вплив на культурний розвиток Європи зробили такі мусульманські мислителі, як Авіценна (Ібн Сіна, близько 980 – 1037), Аверроес (Ібн Рушд, 1126 – 1198), аль-Газалі. Наприклад, завдяки коментарям Аверроеса до творчості Арістотеля і філософським спорам, що виникли у зв'язку з цим, Європа знову відкрила творчість Стагірита.

Пізніше у зв'язку із загальним занепадом арабської державності й цивілізації рівень розвитку арабської культури, її вплив на інші народи стали зменшуватися. Однак те, що ввійшло до ісламу, перетворилося згодом фактично в невід'ємний його елемент, ставши обов'язковим релігійно-культурним компонентом у всіх, навіть самих віддалених районах, куди проникав іслам, де читали і вивчали написаний арабською мовою Коран, де були в обігу хадиси Сунни [2, с.170].

У сучасному світі спостерігається посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті східних народів, прагнення мусульманських лідерів активно впливати на всі міжнародні процеси. При цьому не можна не відзначити, що в останні десятиліття XX ст. (приблизно з 70-х років) у світі створилися визначені об'єктивні умови для поживлення ісламу в його найбільш твердій формі.

Посилення економічної (що відбулося за рахунок великого потоку нафтодоларів) і політичної могутності країн ісламу стало вести до росту націоналістичних амбіцій правлячих шарів багатьох із цих країн і відповідно до збільшення ролі ісламу як могутньої національної традиції, на яку зручніше за все спиратися в боротьбі з іноземними впливами. Ці умови стали активно реалізовуватися зусиллями фундаменталістів, число яких з кожним роком росте, а їхні дії все частіше набувають екстремістського характеру.

У цілому причини так званого «мусульманського відродження» ряд західноєвропейських та американських ісламознавців бачать у такому:

1. Молодість ісламу. Мусульманська релігія виникла значно пізніше інших релігійних систем і на відміну від них не вичерпала своїх можливостей.
2. Життєвість і гнучкість мусульманської релігії. Життєздатність ісламу виявляється в тому, що він вистояв, не здав своїх позицій, незважаючи на тривалий період колонізації східних країн. Його гнучкість пов'язується з відсутністю централізованої організації духівництва, що заважає оперативному та своєчасному вирішенню назрілих проблем.
3. Тотальність ісламу. Під тотальністю західні вчені розуміють широке охоплення ісламською релігією всіх сфер життєдіяльності віруючих. Іслам виступає як спосіб життя, цілком визначальний світогляд і поведінка людей.
4. Простота й доступність цієї релігії. Простота ісламу виявляється в його догматах і культурі, що менш складні, ніж в інших релігіях. Приступність мусульманської релігії дослідники пояснюють тим, що іслам максимально враховує місцеві умови, не заплямував себе колоніальною політикою і т.д.
5. Фанатизм і войовничий характер ісламу, його прагнення до світового панування. Саме цими властивостями мусульманської релігії західні автори намагаються пояснити боротьбу східних народів за своє національне звільнення.
6. Ідея «завершення пророцтва». У трактуванні мусульманських теологів це свідчить про винятковість мусульман як обраного народу й особливе положення ісламу порівняно з іншими релігіями.
7. Автентичність ісламу особистості мусульманина. Автентичність, на думку західних ісламознавців, – це повне вираження мусульманської релігії в особистості віруючого. Мусульмани всіх країн однакові. Це люди, сформовані ісламом, що складають єдину спільність – «умму». Тому мусульмани незалежно від країни, в якій вони проживають, тягнуться один до одного як брати за вірою. Звідси різні панісламістські концепції, що пропагують об'єднання всіх мусульман у єдину державу [11, с.166 – 167].

У сучасному ісламі, насамперед у суннізмі, діють дві тенденції – *традиціоналізм і модернізм*.

До прихильників *традиціоналізму* відносяться, як правило, прихильники середньовічного ортодоксального ісламу. Вони відстоюють недоторканність усіх поглядів, догм і обрядів у їхньому

первозданному вигляді, не визнають будь-які нововведення, заперечують проти використання наукових і технічних досягнень інших країн для забезпечення прогресу власної країни, вважаючи, що для цього досить Корану і Сунни. Традиціоналісти непримиренні до інакочисців, виступають проти надання жінкам рівних прав із чоловіками, прагнуть до теократії за типом Арабського Халіфату.

У рамках традиціоналізму можна виділити ісламський *фундаменталізм*, прихильники якого проголошують як мету відновлення в сучасному житті мусульман інститутів і норм раннього ісламу і на цій основі – рівності й справедливості. Вони пропонують очистити іслам від пізніших нашарувань, відновити його в первозданній чистоті. Яскравим прикладом є ваххабізм, що знову активно заявляє про себе на міжнародному рівні.

Модернізм – друга тенденція в розвитку сучасного ісламу. До модерністів відносяться прихильники еволюції ісламу шляхом його реформ, «відновлення», «переосмислення» Корану і Сунни, а також розпоряджень шаріату. Вони пропонують примирення науки та релігії, сміливий розвиток і використання техніки. Підносячи Коран як квінтесенцію мудрості і знання, модерністи разом із тим активно використовують раціоналістичні філософські вчення Західної Європи, зокрема Р. Декарта, а також ідеї екзистенціалізму та персоналізму з метою посилення гуманістичної спрямованості ісламу.

У рамках модернізму в ісламському світі виникли численні концепції так званого «третього» чи «ісламського» шляху розвитку як єдино прийняттого для країн поширення ісламу. На цій основі розробляються різноманітні доктрини «ісламської держави», «ісламської економіки», «ісламського соціалізму» і т.п.

Концепція «ісламської держави», що одержала поширення наприкінці 70-х років ХХ ст., пропонує побудову такої держави, в якій на основі державно-правових норм ісламу буде здійснюватися синтез світської й релігійної влади.

Теоретики «ісламської економіки» вважають, що встановлення соціально справедливого «нового економічного порядку» можливо лише на основі Корану. Установленню соціальної справедливості, на їхній погляд, сприяють такі ісламські норми, як закят, садака, заборона лихварства. Окремі положення теорії «ісламської економіки» знайшли відображення в законодавствах Саудівської Аравії, Ірані, Лівії, Пакистані й інших країн.

Ідеї й гасла «ісламського соціалізму», активно розроблювальні в 50-70-ті роки ХХ ст., є і нині невід'ємним компонентом політичних рухів різної соціальної спрямованості. «Ісламський соціалізм» припускає синтез традиційних ісламських постулатів і демократичних принципів Заходу, ґрунтується на тому, що ці ідеї закладені в Корані і вже один раз були реалізовані в громаді Мухаммеда.

Представлені в сучасному ісламі й ідеї панісламізму, що зародилися ще в колоніальні часи, а сьогодні тісно пов'язані з концепцією «ісламської солідарності». Ця концепція виражає прагнення мусульманських країн до міжнародної інтеграції. Вона знайшла своє втілення в створенні й активній діяльності таких організацій, як «Всесвітній ісламський конгрес», «Ліга ісламського світу», «Організація Ісламська конференція» і т.ін.

Панісламістські ідеї живили і продовжують жити світоглядні платформи фундаменталістських релігійно-політичних організацій. Серед них виділяється «Асоціація братів-мусульман», що виникла в Єгипті в 1928 р. і розповсюдила свій вплив по усьому мусульманському світу. Ідеологи «Братів-мусульман» розглядають іслам не тільки як релігійне кредо, але і як основу й принцип соціально-економічної, політичної, правової, моральної й ідеологічної структур громадського життя. Політичний ідеал «Братів-мусульман» сформульований у гаслі: «Аллах – наш Бог, Пророк – наш вождь, Коран – наша конституція, джихад – наш шлях, смерть у славу Аллаха – наше вище прагнення».

Таким чином, можна сказати, що з усіх релігійних систем сучасного світу іслам залишається однією зі значних сил. Для ісламу в найбільшому ступені характерна інтегруюча функція релігії, що з'являється тут у своїй найбільш наочній і діючій формі. Його сила не в кількості послідовників, а в тій ідейно-інституціональній структурній злитості всесвітньої громади (умми), основи якої були закладені Мухаммедом.

На основі усього викладеного вище зробимо деякі загальні висновки:

1. Іслам зароджується в VII столітті в Західній Аравії під впливом і при переплетенні дуже складних соціально-економічних і духовних процесів, що відбувалися там у цей час. Він – наймолодша зі світових релігій.

2. Найважливішу роль у становленні ісламу відіграв Мухаммед (570–632), що вловив нові тенденції в розвитку арабського суспільства і на основі синтезу ідей, що існували, запропонував нову ідеологію – іслам, нову організацію – теократична держава для нового суспільства Аравії. У цьому розумінні він вважається засновником ісламу. Для мусульман Мухаммед – посланник Бога. Він – «печатка пророків», останній із пророків, що одержав одкровення Бога. Йому Аллах через архангела Джабраїла передав Коран.

3. Основним джерелом світогляду, віровчення і культу ісламу є Коран, що розуміється мусульманами як саме Слово Бога. Священний Переказ мусульман – Сунна, збірник хадисів, тобто переказів про життя і діяльність Мухаммеда. У повному обсязі вона визнається тільки суннітами, шиїти акцентують увагу на тих текстах, що пов'язані

з Алі, четвертим халіфом Арабського халіфату (656 –661). Вони мають свої перекази – ахбари.

4. Основу ісламу складає принцип абсолютного монотеїзму (віра в єдиного Бога). Він знайшов своє відображення у віроповчальній формулі: «Немає Божества, крім Аллаха, і Мухаммед – посланник Аллаха!». Цей принцип додав ісламу тотального характеру і визначив його буття не тільки як світогляду, але і як способу життя, як ядра культури народів, що сповідають іслам. Основна риса ісламу як релігійної системи – злитість релігійного і світського начал.

5. Основною ідеєю, що визначила іслам як світову релігію, є ідея рівності всіх людей перед Богом у покірності. Твердження ісламу як світової релігії відбувалося в ході воєн, проведених халіфами, і формування халіфатів – теократичних мусульманських держав.

6. Основу культової практики ісламу складають «п'ять стовпів віри»: шахада, намаз, ураза, закят, хаджж. У визначених історичних і соціальних умовах до них додається шостий – джихад. Головні святині ісламу знаходяться в Мецці (тут розташована головна мечеть – Кааба), що вважається центром мусульманського світу, і в Медині (тут знаходяться могила і мечеть Мухаммеда).

7. Невід'ємним елементом релігійної системи ісламу є шаріат – звід норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман. Він нерозривно пов'язав власне релігійну і суспільно-політичну, світську сфери життя людини. У шаріат включено адат – звичайне право, завдяки чому норми і правила шаріату народною свідомістю сприймаються як глибокі народні традиції. В ісламі історично склалися кілька шкіл законодавства – мазхабів. Найбільш значними в суннізмі є ханіфітський, малікітський, шафіїтський, ханбалістський мазхаби, а в шиїзмі – джафаритський. У шаріаті сформульовані основи морально-етичної концепції, соціальної й політичної доктрин ісламу.

8. Основу релігійної організації ісламу складає громада віруючих – умма. Первинні громади формуються навколо мечеті. На чолі громади стоїть імам. Разом із тим поняттям «умма» охоплюються і всі мусульмани світу: всі ті, хто сповідають іслам, належать до єдиної громади з єдиними нормами, традиціями і цінностями, обумовленими Кораном.

9. Сучасний іслам представлений декількома течіями – суннізмом, шиїзмом, суфізмом і безліччю сект, що утворилися в періоди соціальної та політичної боротьби, що мала місце як усередині, так і за межами халіфатів. Прийнято вважати суннізм ортодоксальним чи класичним ісламом, шиїзм – опозиційним, а суфізм – містичною і аскетичною течією ісламу. Абсолютна більшість мусульман є суннітами, хоча і дотримуються різних мазхабів.

10. Основними тенденціями в розвитку сучасного ісламу є традиціоналізм і модернізм. У сучасному ісламі відбувається

своєрідне відродження, активізувалася його діяльність у міжнародних відносинах. Він усе частіше виступає ідеологічною основою для економічних, політичних і соціальних перетворень, проведених у країнах Сходу. Разом із тим в останні десятиліття спостерігаються посилення і розширення впливу ісламського фундаменталізму, а разом з ним і сепаратизму, екстремізму і, навіть, міжнародного тероризму.

Отже, іслам сьогодні має об'єктивні умови не тільки для збереження себе однією з ведучих релігій світу, але і для деякого посилення свого значення як ідейний прапор національних і суспільних рухів у значній частині світу.

Запитання для самоперевірки

1. Коли і де виник іслам? Які соціальні та духовні фактори вплинули на формування й поширення ісламу?
2. Хто такий Мухаммед? Яка його роль у становленні ісламу?
3. Коли відбулася хіджра? Яке значення вона мала для становлення ісламу як світової релігії?
4. Що таке Коран? Як він з'явився, які його зміст і структура?
5. Як з'явилася Сунна? Який напрямок ісламу приймає її повною мірою?
6. Чим відрізняються перекази шиїтів (ахбари) від переказів суннітів?
7. Як розуміє іслам світ і місце людини в ньому? Назвіть основні принципи та риси ісламського світогляду.
8. Назвіть основні положення віровчення ісламу. Які з цих положень можуть, на Ваш погляд, сприяти розвитку в наш час ісламського сепаратизму?
9. Що являють собою «п'ять стовпів віри» ісламу?
10. Що таке «шаріат» і яка його роль у культурі мусульманських народів?
11. Які особливості морально-етичного вчення ісламу?
12. Які основні положення визначають соціально-політичну доктрину ісламу?
13. Які течії й секти є в ісламі?
14. Які традиції сформувалися в мусульманському світі під впливом ісламу?
15. Який вплив зробив іслам на середньовічну Європу?
16. Які причини, з погляду ісламознавців, обумовили «мусульманське відродження»?
21. Які тенденції в розвитку характерні для сучасного ісламу?

Контрольні запитання і завдання

1. Визначіть поняття:
– хіджра; аят; джихад; шаріат; умма.
2. Дайте відповідь на запитання:
  - а) Коли, де і чому виник іслам?
  - б) Яку роль відводить іслам Мухаммеду? Порівняйте уявлення про Будду, Ісуса Христа, Мухаммеда, що існують в релігіях.
  - в) Яка особливість ісламу виділяє його серед інших світових релігій?
  - г) Що таке «Сунна» і яке значення надається їй в ісламі?
  - д) Як би Ви визначили місце ісламу в сучасному світі?
3. Порівняйте релігійну організацію ісламу з релігійними організаціями інших світових релігій.
4. Проведіть порівняльний аналіз віровчення, культу, організації основних напрямків ісламу.

ДОДАТОК

Список літератури

Тема: "Буддизм"

1. Атеистический словарь / Под общ. ред. М.П. Новикова. – М., 1986. – 512 с.
2. Розенберг О.О. Труды по буддизму. – М., 1991. – 295 с.
3. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1965. – 623 с.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / Глав. ред. С.А.Токарев. – М., 1994.
5. Народы и религии мира. Энциклопедия / Глав. ред. В.А.Тишков. – М., 1998. – 928 с.
6. Философская энциклопедия. В 5 т. – М., 1960-1970.
7. Андросов В.П. Нагарджуна и его учение. – М., 1990. – 269 с.
8. Кочетов А.Н. Буддизм. – М., 1983. – 175 с.
9. Корнев В.И. Буддизм – религия Востока. – М., 1990. – 64 с.
10. Дюмулен Г. История Дзэн-буддизма. Индия и Китай. – СПб., 1994. – 336 с.
11. Эррикер К. Буддизм / Пер. с англ. Л.Бесковой. – М., 2001. – 304 с.
12. Тришин А.Ф. Мировые религии и религиозные памятники. – М., 1997. – 328 с.

13. Настольная книга атеиста / Под общ. ред. акад. С.Д.Сказкина. – М., 1968. – 511 с.

Тема: "Ислам"

1. Коран / Пер. с араб. акад. И. Ю. Крачковского. – М., 1990.
2. Васильев Л. С. История религий Востока. – Ростов н/Д., 1999.
3. Горький М. Праздник шиитов // – Соч.: В 30 т. – Т. 23. – М., 1953. – С. 275 – 281.
4. Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991.
5. Керимов Г. М. Происхождение и социальная сущность ислама и шариата / Ислам: происхождение, история и современность. – М., 1984. – С. 3 – 29.
6. Климович Л. И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. – 2-е изд., доп. – М., 1988.
7. Кривелев И.А. История религий. Очерки: В 2 т. – Т. 2. – М., 1976. – С. 112 –289.
8. Лекции по истории религии: Учеб. пособие / Кол. авторов. – СПб., 1997.
9. Максуд Р. Ислам: Пер. с англ. – М., 2001.
10. Основы религиоведения: Учебник / Ю. Борунков, К. Никонов и др. / Под ред. И. Н. Яблокова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
11. Основы религиоведения: Учебник / Ю. Борунков, М. Новиков и др. / Под ред. И. Н. Яблокова. – М., 1994.
12. Панфилова Т. В. Человек в мировоззрении Востока. – М., 1991. – С.47 – 55.
13. Панова В., Вахтин Ю. В. Пророк Мухаммад. – Ростов н/Д., 1997.
14. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., 1991.
15. Эрнст Карл. Суфизм: Пер. с англ. А. Горькавого. — М., 2002.

Тестові питання

Тема: "Буддизм"

1. *Карма* – це:

- а) віра в загробне життя;
- б) віра в переселення душ;
- в) абсолютний закон зв'язку сансари з нірваною;
- г) те ж, що і сансара;
- д) релігія древніх аріїв.

2. *Нірвана* – це:

- а) надбуття;
- б) буддійський монастир;

- в) буддійський пантеон богів;
- г) посох лами;
- д) те ж, що і хінаяна.

3. *Соціальна функція будди – це:*

- а) приносити в жертву людей;
- б) бути героєм;
- в) проповідувати Дхарму;
- г) будити сплячих людей;
- д) молитися Богоматері.

4. *Сансара – це:*

- а) їжа богів;
- б) те ж, що і метемпсихоз;
- в) поза для медитації;
- г) учень Будди;
- д) буття.

5. *Дхарма – це:*

- а) буддійська секта;
- б) народна буддійська утопія;
- в) те ж, що і Шамбала;
- г) оптимальний метод релігійного порятунку;
- д) друг Будди.

6. *Саторі – це:*

- а) Символ Віри буддистів;
- б) жертвний вівтар;
- в) екстраординарний стан психіки в дзен-буддизмі;
- г) килимок для медитації;
- д) Священне писання буддистів.

Тема: "Іслам"

1. *Мухаммед для мусульман:*

- а) Пророк, посланник Аллаха;
- б) Син Божий;
- в) Боголюдина;
- г) чоловік, що розповідає про Аллаха.

2. *Керівником мусульманської громади є:*

- а) муедзин;
- б) кадї;
- в) імам;
- г) шейх.

3. *Пост в ісламі дотримується:*

- а) один раз у рік протягом місяця;
- б) один раз на місяць протягом тижня;
- в) щотижня (у визначені дні тижня);
- г) в ісламі немає суворо визначених термінів поста.

4. *Хаджж – це:*

- а) паломництво до «святих місць»;
- б) особливий ритуал під час одруження;
- в) обов'язок вести «священну війну»;
- г) щоденна ритуальна молитва.

5. *Шаріат – це:*

- а) один із напрямків ісламу;
- б) доісламська релігія Аравії;
- в) система юридичних та етичних норм і правил в ісламі;
- г) одне з обов'язкових культових дій у ісмаїлізмі.

6. *Священним Писанням в ісламі є:*

- а) Коран;
- б) Сунна;
- в) Біблія;
- г) ваш варіант.

7. *Іслам виник:*

- а) на Аравійському півострові;
- б) Синайському півострові;
- в) Апеннінському півострові;
- г) на узбережжі Мертвого моря.

Теми рефератів і реферативних виступів

Тема: "Буддизм"

1. Проблема походження буддизму.
2. Етика раннього буддизму.
3. Міфологія хінаяни.
4. Проблеми буддійської філософії.
5. Теорія дхарм як основа буддійської догматики.
6. Особливості віровчення і культу махаяни.
7. Буддійський тантризм.
8. Буддизм у Тібеті.
9. Тібетська ієрархія.
10. Шамбала – народна утопія ваджраяни.

11. Особливості дзен-буддійського світогляду.
12. Техніки дзен.

Тема: "Іслам"

1. Життя й діяльність Мухаммеда.
2. Походження і зміст Корану.
3. Особливості становлення ісламу як світової релігії.
4. Людина у світогляді ісламу.
5. Моральна доктрина ісламу.
6. Основи державно-політичної доктрини ісламу.
7. Суннізм і шиїзм – основні течії ісламу.
8. Суфізм: особливості світогляду, культу й організації.
9. Секти в ісламі.
10. Вплив ісламу на культуру Європи.
11. Традиціоналізм і модернізм у сучасному ісламі.

Короткий тематичний словник

Тема: "Буддизм"

Авалокітешвара – у махаяні, тибетському буддизмі один із головних бодхисатв, символ жалю та милосердя.

Бодхисатва – "той, чия сутність – Просвітлення"; людина, що досягла вищої досконалості в сансарі (природне буття), готова зануритися в нірвану (надбуття), однак така, що відмовляється від цього через любов і жаль до істот сансари і прагнення допомогти їм у спасінні.

Будда – людина, що досягла Просвітлення, соціальна функція якої – проповідь Дхарми (найбільш правильного методу спасіння); засновник буддизму Сиддхартха Гаутама.

Ваджраяна – "алмазна колісниця"; один з основних напрямків буддизму; ідеологія ваджраяни для досягнення стану "буддовості" наказує займатися, наприклад, тантризмом, йогою, алхімією, магією.

Дзен – "зосереджене споглядання"; регіональний напрямок буддизму; особливість дзен полягає в принципі посюсторонності Абсолютної Істини.

Дхарма – багатозначний термін (закон, обов'язок, правило, чеснота, релігія, якість, річ, стан, істина й ін.), що виражає оптимальний метод релігійного спасіння; обов'язок як закон людського життя, що засуджується богами залежно від їх (людей) суспільного становища.

Калачакра – "колесо часу"; одна з найважливіших систем буддійської тантри.

Карма – причинно-наслідковий, однак надприродно діючий, абсолютний "закон відплати" за сукупність вчинків, намірів, прагнень, що визначає долю істоти сансари в наступних перевтіленнях (у буддизмі: переродженнях).

Ламаїзм – (від тибет. "лама" – чернець) регіональна форма буддизму; вигадливе сполучення основних напрямків буддизму і примітивних вірувань народів Тибету, Калмикії, Туви, Монголії.

Майтрейя – один із найбільш популярних бодхисатв, прийдешній Будда.

Мандала – магічна діаграма всесвіту, пильне розглядання якої дозволяє найчастіше активізувати так звані змінені стани свідомості.

Мантра – магічна релігійна формула зі звуків, призначена для "звільнення розуму" від незнання і впливу на надприродне.

Махаяна – "широка колісниця"; один з основних напрямків буддизму; основним у махаяні є положення про те, що врятуватися може кожен мирянин, що дотримується обітниць духовної досконалості.

Нірвана – стан Просвітлення; надбуття; звільнення від пут карми і вихід з кола перероджень; ім'я власне однієї з дхарм ("елемента надбуття" у буддійській метафізиці).

Сансара – "циклічне існування", "круговорот" народжень, смертей і перероджень; природне буття.

Саторі – "миттєве пробудження"; змінений (екстраординарний) стан нервової системи в практиці дзен-буддизму, що дозволяє людині добиватися гранично високих результатів у різних формах діяльності.

Тантра – релігійно-магічне вчення, що викладає методи досягнення Просвітлення і впливи на надприродне.

Типітака – Священне писання буддизму; найбільш ранній і повний збірник буддійської релігійної канонічної літератури.

Хінаяна (тхеравада) – "вузька колісниця", "вчення старійшин"; один з основних напрямків буддизму; чернечий буддизм – найскладніша форма буддизму.

Хубілган – вищий ієрарх духівництва в ламаїзмі, що вважається земним утіленням будд, бодхисатв чи святих.

Хурде – "механізація" молитви – ламаїстський молитовний обертовий барабан; хурде встановлюється у внутрішньому дворі храму, віруючі опускають у хурде папірці з написаними на них ламою молитвами й обертають його, що рівносильно проказуванню молитви.

Шамбала (Шамбхала) – народна утопія ваджраяни.

Тема: "Іслам"

Аббасиди – династія Багдадського халіфату (750-1256). Халіфи цієї династії вели своє походження від Аббаса – дядька пророка Мухаммеда.

Адати (араб. – звичай) – звичайне мусульманське право на відміну від офіційного права – шаріату.

Аліди – нащадки Алі, двоюрідного брата і зятя Мухаммеда, четвертого халіфа Арабського халіфату (656-661).

Аллах – ім'я Бога в ісламі.

Ассасини (перс. хашшашин – курці гашишу) – терористична релігійно-політична організація (орден), що відокремився від шиїтської секти ісмаїлітів наприкінці XI ст.

Ахбар (араб., множина від хабар – звістка, повідомлення) – шиїтський Священний переказ.

Ашура (араб. – десяте) – кульмінаційний день жалоби в мусульман шиїтів, супроводжуваний театралізованими ходами, проповідями і самокатуваннями в пам'ять «великомученика» Хусейна, онука Мухаммеда, сина халіфа Алі. Проводиться в десятий день місяця мухаррем (першого місяця мусульманського місячного календаря).

Аят (араб. – чудо, знамення) – вірш у Корані.

Ваххабізм – релігійно-політична течія в ісламі, що виникла наприкінці XVIII ст. В основі лежить ідея відродження чистоти ісламу, справжнього єдинобожжя, що виключає всяких посередників між людиною й Аллахом.

Газават (араб. – набіг) – одна з назв «священної війни з невірними» в ісламі.

Джихад (араб. – ретельність, заподатливість) – війна за віру, продиктована Кораном.

Залят (араб. – очищення) – обов'язкова «очисна» милостиня, один із п'яти «стовпів віри», передбачений Кораном.

Іджма (араб. – згода) – у суннізмі згодна думка богословів з релігійних, правових і побутових питань, не порушених у Корані і Сунні.

Імам (араб. – що стоїть перед) – предстоятель на спільній молитві мусульман; служитель культу, який обирається чи запрошується громадою, що керує спільними богослужіннями, проводить релігійні обряди, читає проповіді.

Імамат – інститут верховної влади в мусульман-шиїтів.

Ісмаїліти – прихильники шиїтської секти, що виникла в VIII ст. і названа по імені Ісмаїла, старшого сина шостого шиїтського імама Джафара Садика.

Кааба (араб. – куб) – головна мусульманська мечеть у Мекці.

Каді (араб. – той, хто вирішує) – суддя в мусульман.

Калим (турец. – залишок) плата за наречену (грошима чи майном) при одруженні мусульманина.

Кібла (кибла) – сторона, куди звертають своє обличчя мусульмани при молитві.

Коран (араб. – читання, декламація) – Священна Книга мусульман.

Курбан-байрам – свято жертвопринесення, одне з головних щорічних свят у мусульман.

Мавлюд (араб. – народження) – свято мусульман з нагоди народження пророка Мухаммеда.

Мазар (араб. – місце огляду, відвідування, поклоніння) – надмогильні спорудження, мавзолеї в місцях поховання мусульманських релігійних діячів.

Мазхаб (араб. – шлях, напрямок, спосіб дії) – богословсько-юридична школа в ісламі.

Махді (араб. – відомий, тут – відомий Аллахом) – мусульманський місяць.

Медресе – середній чи вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, службовців державного апарату в країнах Близького і Середнього Сходу.

Мечеть – культовий будинок в ісламі, де відбуваються богослужіння, вимовляються проповіді.

Мінарет – вежа в мечеті чи поруч з нею, з якої звучить заклик до ритуальної молитви.

Мірадж (араб. – піднесення, сходи) – свято в ісламі, установлене на честь фантастичної подорожі Мухаммеда в Єрусалим, а звідки по світлових сходах на небо для бесіди з Аллахом.

Муедзин (араб. – що запрошує) – служитель мечеті, який запрошує мусульман на молитву.

Мулла (араб. – владика, пан) – служитель культу в ісламі, звичайно мусульмани обирають його зі свого середовища.

Муфтії (араб. – що висловлює думку) – вища духовна особа в мусульман-суннітів, що дає висновок, іменований фетвою, з питань застосування шаріату.

Мухаммед (570 – 632 рр.) – засновник ісламу.

Мюрид (араб. «мурид» – той, що шукає, прагне) – у суфізмі послухник і прихильник якого-небудь наставника чи ішана.

Набі (араб. – звістка, пророцтво) – вісники божественної волі в ісламі.

Намаз (перс. – молитва, араб. – салат) – обов'язкова п'ятикратна молитва в ісламі.

Омеяди – один із родів племені курейшитів у Мецці. Династія Омеядів стояла на чолі Дамаського халіфату з 661 по 750 рр.

Панісламізм – релігійно-політична течія в ісламі, що виникла наприкінці XIX ст. У його основі лежала ідея об'єднання всіх мусульман у єдину державу для боротьби проти колоніалізму.

Рамадан – дев'ятий місяць мусульманського року, священний місяць для мусульман, місяць обов'язкового посту.

Расуль – в ісламі пророк, посланник, що одержав особливі божественні одкровення.

Сунна (араб. – звичай, спосіб дії, поведінка) – Священний Переказ мусульман.

Суннізм – найбільш численний, ортодоксальний напрямок в ісламі.

Сура – глава Корану.

Суфізм (від араб. – «вовна») – містичний напрямок в ісламі.

Улеми – вчені-богослови, знавці Корану, мусульманського права й історії ісламу.

Умма – народ, нація, мусульманська громада – громада Мухаммеда.

Ураза – 30-денний мусульманський піст у місяці рамадан.

Ураза-байрам – мусульманське свято з нагоди закінчення посту – урази.

Фаталізм (лат. – визначений долею, роковий) – концепція про зумовленість подій у природі, суспільстві, житті окремої людини.

Хаджж (араб. – паломництво) – один із п'яти «стовпів віри» ісламу, що припускає відвідування Мекки з виконанням ритуальних обрядів.

Хадиси – розповіді про вчинки пророка Мухаммеда і його сподвижників.

Халіф (араб. – намісник, приймач) – духовний і світський глава теократичної мусульманської держави.

Ханіфізм – монотеїстичний релігійний рух в Аравії, що передує ісламу і вплинув на нього.

Хиджра – переселення пророка Мухаммеда і його послідовників у Медину в 622 р. Цю дату прийнято вважати початком мусульманського літочислення за місячним календарем.

Чорний Камінь – головна святиня мусульман, знаходиться в Каабі.

Шаріат (араб. – належний шлях) – звід норм мусульманського права, моралі, релігійних розпоряджень і ритуалів.

Шейх (араб., букв. – старець) – в ісламі назва керівників суфійських орденів, сект, а також видних богословів, законознавців.

Шиїзм (від араб. шиа – угруповання, партія, прихильники) - другий, опозиційний напрямок в ісламі, виник й оформився протягом VII ст. у боротьбі проти суннітів.

ЗМІСТ

Вступ	3
Буддизм.....	4
Іслам	31
Додаток	65

Корогорова Євгенія Петрівна,
Чернієнко Володимир Олександрович

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ: БУДДИЗМ ТА ІСЛАМ

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2006

Підписано до друку 08.06.2006

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 4,2. Обл. вид. арк. 4,68. Наклад 300 прим.

Замовлення 331. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

"Харківський авіаційний інститут"

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр "ХАІ"

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu